

BALKANLAR'DA ORTAK BİR GELECEĞİN MİMARİ OLARAK EĞİTİM

Emin Emin

INSAMER

İHH İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Referans için: Emin, Emin, "Balkanlar'da Ortak Bir Geleceğin Mimarı Olarak Eğitim", Araştırma 73, İNSAMER, Temmuz 2018.

 Araştırma 73

Giriş

Eğitim; sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik ve teknolojik pek çok alanla ilişkili olup bireyin doğumundan ölümüne kadar süregelen ve sadece tek bir tanımlamayla açıklanamayacak kadar karmaşık bir olgudur. Başta aile olmak üzere okullar, kurslar ve üniversiteler vasıtasıyla verilen eğitim, bireyi hem kendi toplumuna hem de yaşadığımız dünyaya uyumlu hale getirerek, onu çağın gerektirdiği bilgi, beceri ve değerlerle donatmayı amaçlamaktadır. Hem kişisel gelişim açısından hem de toplumun yararı açısından eğitimin temel amacı bireylerin gelişme potansiyellerini mümkün olan en üst noktaya taşımak olmalıdır. Ayrıca eğitim sisteminin kişisel ve sosyokültürel özellikler, sosyoekonomik durum ve sağlık durumu gibi

faktörlerden bağımsız olarak her bireye eşit başarı ve gelecek fırsatı tanıyacak biçimde işlemesi gerekmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, eğitim hayatındaki başarısızlığın yaşamı boyunca bireyi olumsuz yönde etkilemeye devam etmesidir. Aynı zamanda eğitim, bireyin nasıl bir yaşam standardı içinde olacağını da belirleyen faktörlerin başında gelmektedir. Daha yüksek eğitim düzeyi, beraberinde daha yüksek gelir ve daha sağlıklı bir yaşamı getirmektedir.¹

Eğitim konusunda belli yaklaşımların farklı tanımları bulunmaktadır. "Yapılandırmacı" yaklaşıma göre eğitim; yaşantılar yoluyla deneyimleyerek, gözlemleyerek, deneme-yanılma yoluyla bireyin

INSAMER
İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

kendi bilişsel şemasını yapılandırma sürecidir. “Davranışçı psikolojiye” göre ise eğitim, kişide öğrenme yoluyla istendik davranış değişiklikleri oluşturma sürecidir.² Davranışçı psikoloji tanımı göz önünde bulundurulduğunda, *multi-etnik* yapıya sahip Balkan ülkelerinde eğitimin ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1990’lı yılları savaşlarla geçiren bölge insanları arasında birbirine tahammül kültürü pek bulunmamaktadır. Doğru bir eğitim programıyla aşılabilir olan bu problem, maalesef kullanılan müfredat, öğretmenlerin milliyetçi tutumları gibi sebeplerden ötürü gelecek nesillere de aktarılmaktadır.

Eğitim, genellikle sadece okul veya belli kurumlarda verilen dersler neticesinde kazanılan bilgi olarak görülse de aslında yalnızca bundan ibaret değildir. Eğitim; kapsadığı alan olarak *örgün, algın ve yaygın eğitim* şeklinde genel kabul görmüş üçlü bir sınıflandırmaya tabii tutulmaktadır. *Örgün eğitim*; düzenli bir biçimde yapılan, öğrencilerin belirlenen zaman ve mekânlarda derslere katılmasının gerektiği eğitim türüdür. *Yaygın eğitim*; örgün eğitimden daha önce uygulamada olan, öğrencilerin kayıt yaptırmaması veya kabul edilmesi gibi işlemlerin gerekmediği eğitim programlarının tümünü kapsamaktadır. İnsan sürekli öğrenen bir varlık olduğu için öğrenme süreci sadece örgün ve yaygın eğitimle sınırlı kalmamaktadır. Bu noktada da karşımıza *algın öğrenme* kavramı çıkmaktadır. *Algın eğitim*; insanın ailesinden, komşularından, iş yerinden, kütüphanelerden, kitle iletişim araçlarından vb. birtakım bilgi ve becerileri edinmesi sürecidir.³

Eğitimin kapsadığı alan bu üç şekilde sınıflandırılıyor olsa da eğitim sistemleri örgün ve yaygın eğitim olarak iki başlık altında incelenmektedir.

Örgün eğitim; okul öncesi eğitim, ilköğretim, orta-öğretim ve yükseköğretim kurumlarını kapsamaktadır. Yaygın eğitim; örgün eğitimin yanında veya dışında düzenlenen eğitim, öğretim, rehberlik ve uygulama faaliyetlerinden oluşmaktadır. Yaygın eğitimde genel veya mesleki eğitim eksikliklerini gidermek isteyen kişilerin gönüllü katılımı söz konusudur.⁴

Bu çalışmada, Batı Balkanlar’da Müslümanların çoğunlukta olduğu üç ülke; Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Kosova’nın yanı sıra %30’un üzerinde Müslüman’ın yaşadığı Makedonya’daki eğitim durumu incelenecektir. Bu bağlamda, ülkelerin eğitimle ulaşmaya çalıştıkları hedefler, okullaşma oranları gibi eğitime dair istatistiksel veriler, eğitimin toplumsal hoşgörüyü arttırıp arttırmadığı ile ilgili değerlendirmeler ve eğitimin önündeki sorunlar ele alınacaktır. Çalışmanın odak noktası, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı ülkelerdeki eğitim durumudur. Bununla birlikte, bu çalışmada ayrıca Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanların eğitim durumuna da değinilecektir. Bu bağlamda Müslümanların eğitimine yönelik geliştirilen politikalar, Müslümanların eğitimdeki başarıları ve son olarak da Avrupa ülkelerinde bulunan mültecilerin eğitimine dair bilgiler sunulacaktır.

Arnavutluk

Arnavutluk’ta ilk üniversite 1957 yılında kurulan Enver Hoca Üniversitesi’dir. Üniversitenin ismi 1992 yılından sonra Tiran Devlet Üniversitesi olarak değiştirilmiştir. 1938 yılında Arnavutluk halkının %80’inin okuma yazma bilmemesi, ülkedeki eğitim sorununun ne denli kritik seviyede olduğunun en büyük kanıtıdır. Öyle ki bu oranın dağlık bölgelerde %95’e kadar çıktığı belirlenmiştir. Kaynaklarda söz konusu dönemde ülkede sa-

dece 643 okul olduğu ve okullaşma oranının %25 seviyesinde seyrettiği belirtilmektedir. Krallıkla yönetilen ülkeyi bu koşullarda devralan Enver Hoca, 1949 yılında 12-40 yaş arası kişilerin okuma yazma öğrenmesi için gece okulları kurmuştur. 1955 yılına gelindiğinde uygulanan eğitim politikaları sonucu ülkede 12-40 yaş arasında okuma yazma bilmeyen hiç kimse kalmadığını açıklayan Enver Hoca hükümeti, eğitim yatırımlarını tüm iktidarı boyunca yıldan yıla sürekli arttırmıştır. Örneğin 1983 yılındaki devlet bütçesinin %10,7'si eğitime ayrılmıştır.⁵

Hükümetin yaptığı eğitim harcamaları yanı sıra ülkedeki okullaşma oranları da sürekli artış göstermiştir. Okul öncesi eğitime kayıt yaptıran çocukların sayısı 1938'de 2.400 iken 1983'te 103.000'e yükselmiştir. Ülke nüfusunun üç kat arttığı bu süreçte okul öncesi eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısının 50 kat arttığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde anaokulu sayısı 116, anaokulu öğretmeni sayısı da 104 kat artmıştır. Bu artış sadece anaokullarında değil ilk, orta ve yükseköğretim seviyelerinde de gözlemlenmiştir. Şöyle ki, 1938 yılında ülkede sadece dört veya beş yıllık eğitim veren 643 ilkokul bulunurken 1938-1983 yılları arasında sekiz yıllık eğitim veren ilkokul sayısı 0'dan 1.621'e, ortaokul sayısı 11'den 333'e, üniversite sayısı 0'dan 8'e yükselmiştir. Eğitim kurumlarındaki bu artışa paralel bir şekilde öğretmen ve öğrenci sayılarında da artış yaşanmıştır. 1938 yılında 56.300 öğrenci ve 1.551 öğretmenin bulunduğu ülkede, 1983 yılında öğrenci sayısı 713.600'e, öğretmen sayısı ise 39.342'ye yükselmiştir.⁶ Komünist yönetim altındaki diğer ülkelerde özellikle Müslüman aileler çocuklarını "komünist" olurlar korkusuyla okula göndermezken Arnavutluk için böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Arnavutluk'ta hangi din mensubu olursa olsun bütün ebeveynler çocuk-

larının okula alınması için öğretmenlere çeşitli ikramlarda bulunmuşlardır.

Komünist yönetim döneminde verilen eğitimle genç nesillerin Marksist-Leninist dünya görüşünü benimsemeleri ve yeni sosyalist toplumun inşasında aktif rol almaları amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde dinî eğitim tüm ülkede yasaklanmış ve Arnavutluk'un resmî dini olarak Ateistlik benimsenmiştir. 1990'lı yılların başına kadar Arnavutların bu tarz bir eğitimden geçmiş olmaları, kendilerinin günümüzde halen sol (komünist) kökenli partileri yoğun bir şekilde desteklemelerini açıklayan unsurlardan biridir.

Komünist rejimin çökmesinden sonra Marksist-Leninist dünya görüşüne sahip olma ilkesi eğitim sisteminin hedefleri arasından çıkarılmıştır. Bu yeni dönemle birlikte dinî eğitim göreceli olarak serbest bırakılmış ve yaygınlaştırılmıştır. Yapılan revizyonlar sonucunda, günümüz Arnavutluk eğitim sistemi, geleceğin Arnavut vatandaşlarına ülkenin ekonomik büyümesi ve kalkınması için gerekli bilgi, beceri ve kapasiteyi sağlamayı amaçlamaktadır.⁷

Arnavutluk'taki eğitim sistemi, çıkarılan üç eğitim yasası ile görev ve sorumlulukları tanımlanan Eğitim ve Spor Bakanlığı tarafından yönetilmektedir. Ülkedeki eğitim süreci aşağıdaki seviyelerden oluşmaktadır:⁸

- Okul öncesi eğitim (3-6 yaş arası)
- İlköğretim (6-15 yaş arası)
 - İlkokul (6-10 yaş arası, 1-5. sınıf)
 - Ortaokul (11-15 yaş arası, 6-9. sınıf)
- İkincil öğretim (16-18/19 yaş arası, 10-12/13. sınıf)
 - Düz lise (16-18 yaş arası, 10-12. sınıf)

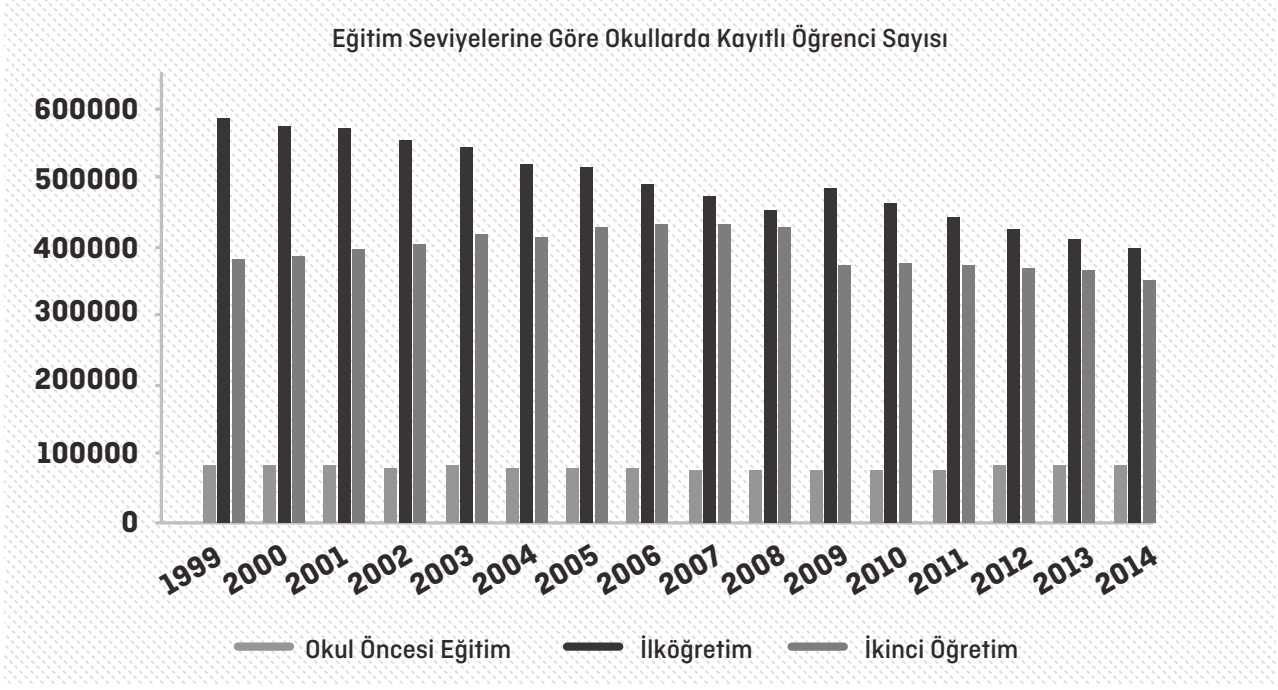
- Meslek lisesi (16-18/19 yaş arası, 2+1+1/2+2 yıllık eğitim)
- Belli bir alana odaklanmış eğitim liseleri (spor, sanat, yabancı dil vb.; 16-18/19 yaş arası)
- Lise sonrası öğretim
- Yükseköğretim
 - Kısa dönem (2 yıllık eğitim, 120 ECTS⁹)
 - Lisans programları (3 yıllık eğitim, 180 ECTS)
 - Yüksek lisans programları (2 yıllık eğitim, 120 ECTS)
 - Doktora programları (3 yıl ve üzeri eğitim)

Zorunlu olmayan ve 3-6 yaş arasındaki çocukların eğitimini kapsayan okul öncesi eğitim anaokulları ve çocuk yuvalarında verilmektedir. Eğitim dili genellikle Arnavutça olmakla birlikte, ülkenin bazı bölgelerinde yaşayan Makedon ve Yunan azınlıklar için kendi ana dillerinde eğitim görebilecekleri sınıflar da mevcuttur. Ülke genelinde okul öncesi eğitime katılan öğrenci sayısı 1990 yılında 108.000 civarında iken takip eden yıllarda yeni doğan bebek sayısındaki düşüşe paralel bir azalma göstererek 2010 yılında 75.000'e gerilemiştir. Ancak bu tarihten sonraki yıllarda da yeni doğan sayısında azalma olmasına rağmen okul öncesi eğitime kayıt yaptıran çocuk sayısı artmıştır. 2016 yılı itibarıyla 82.623 çocuk okul öncesi eğitime devam etmektedir.¹⁰ Arnavutluk'ta okul öncesi eğitime net kayıt oranı 2000'li yılların başında %40 seviyesinde iken 2014 yılı itibarıyla bu oran %81'e yükselmiştir.

Arnavutluk'ta öğrencilerin entelektüel, yaratıcı, pratik ve fiziksel becerileri yanı sıra kişiliklerini geliştirmeyi ve onlara genel kültür ve sivil eğitimin temel unsurlarını kazandırmayı amaç-

layan ilköğretim eğitimi zorunludur. İlköğretime başlama yaşı 6, mezuniyet yaşı ise 15'tir. Dokuz yıl olan ilköğretim 1-5. sınıflar arasında ilköğretim 6-9. sınıflar arasında da ortaokul şeklinde iki döneme ayrılmıştır. Okul öncesi eğitimde olduğu gibi ilköğretimde de ülkede yaşayan azınlıklar Eğitim ve Spor Bakanlığı'nın onaylamış olduğu müfredata uygun olarak ana dillerinde eğitim alma hakkına sahiptir.¹¹ İlköğretime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 1992 yılında 262.000'i kız olmak üzere 540.000 civarında iken bu rakam 1998 yılında 560.000'e çıkmıştır. Ancak 2000'li yıllarda ilköğretime kayıt yaptıran çocukların sayısı yeni doğan sayısında yaşanan düşüşe bağlı olarak sürekli azalmış ve 2016 yılında 344.000 seviyesine gerilemiştir.¹² Okula kayıt yaptıran öğrenci sayısındaki gerilemeye rağmen, ilköğretime net kayıt oranı %95,5 seviyesindedir.

Düz ve mesleki liselerin yanı sıra spor, sanat, yabancı dil gibi belli alanlara odaklanmış liselerde verilen ikincil eğitim, tam zamanlı, yarı zamanlı ve uzaktan olmak üzere üçe ayrılmıştır. Uzaktan eğitim kanunlarında öngörülmesine rağmen henüz uygulanmamaktadır. İkincil eğitime kayıtlı öğrenci sayısı 1992 yılında 400.000 civarındayken takip eden yıllarda bu sayı 350.000 seviyesine kadar gerilemiştir. 2000'li yıllar itibarıyla artmaya başlayan değerler, 2007 yılında 400.000'in üzerine çıkmış olup takip eden yıllarda tekrar düşüşe geçmiştir. En son 2014 yılında ikincil eğitime kayıtlı öğrenci sayısı 333.000'e gerilemiştir. Bu öğrencilerin 306.000'i düz liselerde, 27.000'i ise meslek liselerinde eğitim görmektedir. İkincil eğitime kayıt yaptıran oranı 2000 yılında %65 civarındayken, 2014 yılında %85 seviyesine yükselmiştir, ancak bu oran Avrupa Birliği (AB) ortalaması olan %92'nin halen altındadır. Aşağıdaki grafikte eğitim seviyelerine

Kaynak: Dünya Bankası

göre okullara kayıt yaptıran öğrenci sayıları verilmektedir.

Ülkede öğrenciler, ikincil eğitimlerini tamamlamak ve yükseköğretime devam etme hakkını elde edebilmek için birleştirilmiş ve genel kabul görmüş “Matura” adı verilen bir sınava girmektedir. İlk kez 2006-2007 eğitim-öğretim yılında uygulanan bu sınavda öğrenciler iki zorunlu, iki seçmeli olmak üzere dört dersten sorumlu tutulmaktadır. Sınavdan elde edilen başarı puanı, öğrencilerin yükseköğretime kayıt yaptırabilme için önemlidir.¹³ Söz konusu sınavda başarılı olan öğrencilerin eğitim alabileceği 15 devlet ve 25’in üzerinde de özel yükseköğretim kurumu bulunmaktadır. Arnavutluk, öğrencilerin hareketliliğini kolaylaştırmak ve yurt dışında eğitim alan öğrencilerin aldıkları eğitimin denkliğini garanti altına almak için AB tarafından geliştirilen Avrupa Kredi Transfer Sistemi’ni (ECTS) uygulamaktadır. Bu bağlamda, lisans mezunu olmak için bir öğrencinin üç yılda 180 ECTS’ye

denk gelecek dersi, yüksek lisans mezunu olmak için de 120 ECTS’ye denk gelecek dersi başarıyla tamamlaması gerekmektedir. Doktora eğitimi için ise bir sınır bulunmamaktadır.¹⁴

Yükseköğretime kayıt yaptıran öğrenci sayısında 1990’lı yıllardan itibaren sürekli bir artış yaşanmış ve 1995 yılında 28.000 olan sayı 2016 yılında 146.000 seviyesine yükselmiştir. Bu öğrencilerden 121.000’i devlet üniversitelerinde, geriye kalan 25.000’i de özel üniversitelerde eğitim almaktadır. Bu rakamlara oransal olarak bakıldığında yükseköğretime kayıt yaptıran öğrencilerin oranının %10 seviyelerinden 2014 yılında %62’ye yükseldiği görülmektedir. Söz konusu oran AB genelinde %71 seviyesindedir. Arnavutluk’ta yükseköğrenimini başarıyla tamamlamış öğrencilerin oranı 2014 yılı itibarıyla %33 seviyesindedir.¹⁵

Eğitim konusunda bir başka önemli gösterge de bir öğretmenin kaç öğrenciye ders verdiğini gösteren öğrenci/öğretmen oranlarıdır. Arnavutluk’ta okul öncesi eğitimde 4.462 öğretmen bulunur-

ken öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ortalama 18,5'tir; bu oran AB genelinde 13'tür. İlköğretimde görev yapan öğretmen sayısının 10.343 olduğu Arnavutluk'ta, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 18,9'dur; bu oran da bir önceki oran gibi AB standartlarının altındadır. AB'de ilköğretim seviyesinde öğretmen başına ortalama 13,48 öğrenci düşmektedir. İkincil öğretimde derslerin daha spesifik alanlara ayrılması sebebiyle bu grupta öncekilere kıyasla daha fazla öğretmen bulunmaktadır. Ülke genelinde ikincil öğretimde 23.314 öğretmen vardır ve öğretmen başına 14,29 öğrenci düşmektedir; bu alandaki AB ortalaması ise 11,85 seviyesindedir. 2014 yılı itibarıyla yükseköğretimde 7.367 öğretim görevlisi bulunurken öğretim görevlisi başına düşen ortalama öğrenci sayısı 23,59'dur.¹⁶

Alınan eğitim sonucunda öğrenciler, başarılarını yansıtan bazı ulusal ve uluslararası sınavlardan geçmektedir. Lise bitirme ve yükseköğretime kayıt yaptırma hakkını elde etmek için 2014 yılında yapılan Matura sınavı sonuçlarına göre Arnavutça dili için yapılan sınava giren öğrenciler 50 üzerinden 24,55 puan almıştır, bu puanın not olarak karşılığı 10 üzerinden 6,71'dir. Matematikten 50 üzerinden alınan ortalama 17,93 puanın not olarak karşılığı ise 10 üzerinden 5,72'dir.¹⁷

Her ne kadar hakkında tartışmalar olsa da öğrencilerin matematik, ana dilde okuma anlama ve bilim alanlarındaki becerilerini ölçen Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) endeksine göre, 2015 yılında Arnavut öğrencilerin bilim alanındaki başarı puanı 427'dir. Bu sonuç, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ortalaması olan 493'ün altındadır. PISA endeksine göre Arnavutluk öğrencilerinin okuma anlama alanındaki başarı puanı 405, matematik puanı

ise 413'tür. Her iki puan da OECD ortalamasının altındadır.¹⁸ Elde edilen bu sonuçlar Arnavutluk eğitim sisteminin öğrencileri hedeflenen düzeyde eğitemediğini göstermektedir.

Eğitimden sorumlu olan Arnavutluk Eğitim ve Spor Bakanlığı, ülkede ulaşılabilir, ölçülebilir ve stratejik hedefleri olan eğitimin geliştirilmesi ve kalitesinin artırılması adına müfredat hazırlamak, stratejiler ve politikalar belirlemek ve bunların uygulanmasını sağlamakla sorumludur. Bakanlığın ayrıca, akademik yılın başlangıç ve bitiş tarihlerini, öğrenci ve öğretmenlerin tatil zamanlarını, ulusal çapta yapılacak sınavları ve zamanlarını belirleme, ulusal çapta öğrencilerin performansını değerlendirme, öğretim görevlileri için sürekli eğitim programları düzenleme, ülkedeki diğer bakanlıklar ve yerli yabancı STK ve kurumlarla iş birliği yapma gibi görevleri de bulunmaktadır. Ülkede Eğitim Bakanlığı'nın bu görevleri yerine getirmesini destekleyen kurum ve kuruluşlar vardır. Örneğin okul öncesi eğitimle ilgilenen Okul Öncesi Eğitim Müfettişliği, yükseköğretim kalitesinin geliştirilmesi ve desteklenmesinden sorumlu Yükseköğretim ve Bilim Konseyi gibi farklı ulusal çaptaki kurumlar ve bölgesel bazı yapılar, bakanlık çalışmalarına destek olmaktadır.¹⁹

Arnavutluk'ta devletin eğitime ayırdığı bütçe yıllar içinde pek fazla değişmemiştir. Yapılan harcamaların gayrisafi yurt içi harcamalara (GSYİH) oranı 1994 yılında 3,26 seviyesinde iken 2013 yılında bu oran ancak 3,54 seviyelerine gelmiştir. AB'de ise eğitim harcamalarının GSYİH'ye oranı 5,25 seviyesindedir. Eğitime ayrılan miktarın toplam devlet bütçesindeki payı ise yıllar içerisinde %10'dan %12'ye yükselmiştir.²⁰

Arnavutluk'ta faaliyet gösteren eğitim kurumlarından bazıları FETÖ'ye yakınlıklarıyla bilin-

mektedir. Örneğin, ülkenin en iyi üniversiteleri arasında yer alan EPOKA Üniversitesi ve İslami yüksek eğitim okulu olan Bedir Üniversitesi bu kurumlardan öne çıkanlardır. Ayrıca Tiran başta olmak üzere Draç ve İşkodra şehirlerinde faaliyet gösteren örgüte ait ilköğretim okulları ve liseler de bulunmaktadır. 15 Temmuz 2016'dan sonra, söz konusu eğitim kurumlarının kapatılması için Türkiye'nin Arnavutluk yönetimi nezdinde bazı girişimleri olmuştur. Ancak buralardaki eğitim-öğretim faaliyetleri -öğrenci sayılarında azalma olmasa da halen devam etmektedir. Bu okulların kapatılması için Türkiye'nin yaptığı girişimlerine karşın okulların faaliyetlerini sürdürmesi, ülkede en az bu okullar kadar kaliteli eğitim verecek yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla mümkün görünmektedir.

Bosna-Hersek

2. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Yugoslavya Cumhuriyeti'nin altı ülkesinden biri olan Bosna-Hersek, 1990'lı yıllara kadar bu ülkenin çatısı altında kalmıştır. Bu sebeple de ilk olarak Yugoslavya eğitim sistemine değinmek gerekmektedir. Yugoslavya eğitim sistemi de Arnavutluk'taki komünist eğitim sistemi gibi Marksist dünya görüşüne sahip bireyler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bunun için Yugoslavya'yı oluşturan tüm cumhuriyetlerde ve özerk bölgelerdeki okullarda öğrencilere Marksizm hakkında özel dersler verilmiştir.²¹

2. Dünya Savaşı öncesinde 5-24 yaş arasındaki Yugoslavyalı gençlerin sadece %27,3'ü okula kayıt yaptırmışken, ilkokulu bitiren öğrencilerin ancak %4'ü ikincil eğitime kayıt yaptırmıştır. Müslüman ebeveynler ise okullara karşı duydukları şüpheden dolayı özellikle kız çocukları olmak üzere çocuklarını okula göndermemeyi tercih etmiştir. Savaş sonrasında Yugoslavya hü-

kümeti, ulusal eğitim sistemini yeniden inşa etmek amacıyla büyük yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar neticesinde 1953 yılında hiç eğitim almayanların oranı Yugoslavya genelinde %42,1, Bosna-Hersek'te ise %67,2 iken bu oranlar 1981 yılında Yugoslavya'da %17,3'e, Bosna-Hersek'te de %25,2'ye gerilemiştir. Eğitime yapılan yatırımlar öğrenci-öğretmen oranlarında da iyileşmelere neden olmuştur. 1950'li yıllarda Yugoslavya genelinde 1 öğretmen ortalama 59 öğrenciye ders verirken bu sayı 1980'li yıllarda 20'ye gerilemiştir. Yugoslavya'da ilkokulu bitiren öğrencilerin ikincil eğitime kayıt oranları %90 seviyesine çıkarken, 20.000 olan üniversite öğrenci sayısı da 347.000 olmuştur. Bu süreçte 26 olan üniversite sayısı 322'ye çıkmıştır.²²

Ancak Bosna-Hersek'te özellikle Müslüman aileler çocukların okullarda komünist yapılacağı endişesiyle -ki bu bir kuruntu olmayıp çoğu zaman gerçekleşen bir olaydır- çocuklarını ilk dört yıllık eğitimden sonra okutmak istememiştir. Bu da Müslümanların eğitim oranlarının ülkedeki diğer gruplara göre daha düşük seviyede kalmasına neden olmuştur.²³

Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle başlayan Yugoslavya'nın dağılma sürecinde, bağımsızlığını en ağır koşullarda elde eden ülke Bosna-Hersek olmuştur. İnsanlar, Bosna Savaşı sırasında uygulanan etnik temizlikten kurtulmak için mensup oldukları etnisitenin hâkim olduğu yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan bu göç hareketleri, ülkenin demografik yapısını da değiştirmiştir. Savaş öncesinde ülke genelinde Boşnak, Sırp ve Hırvatlar beraberce yaşarken, savaştan sonra üç farklı etnisitenin yoğun şekilde yaşadığı bölgeler ortaya çıkmıştır.²⁴ Savaş yıllarında çocukların eğitimi çoğu zaman kesintiye

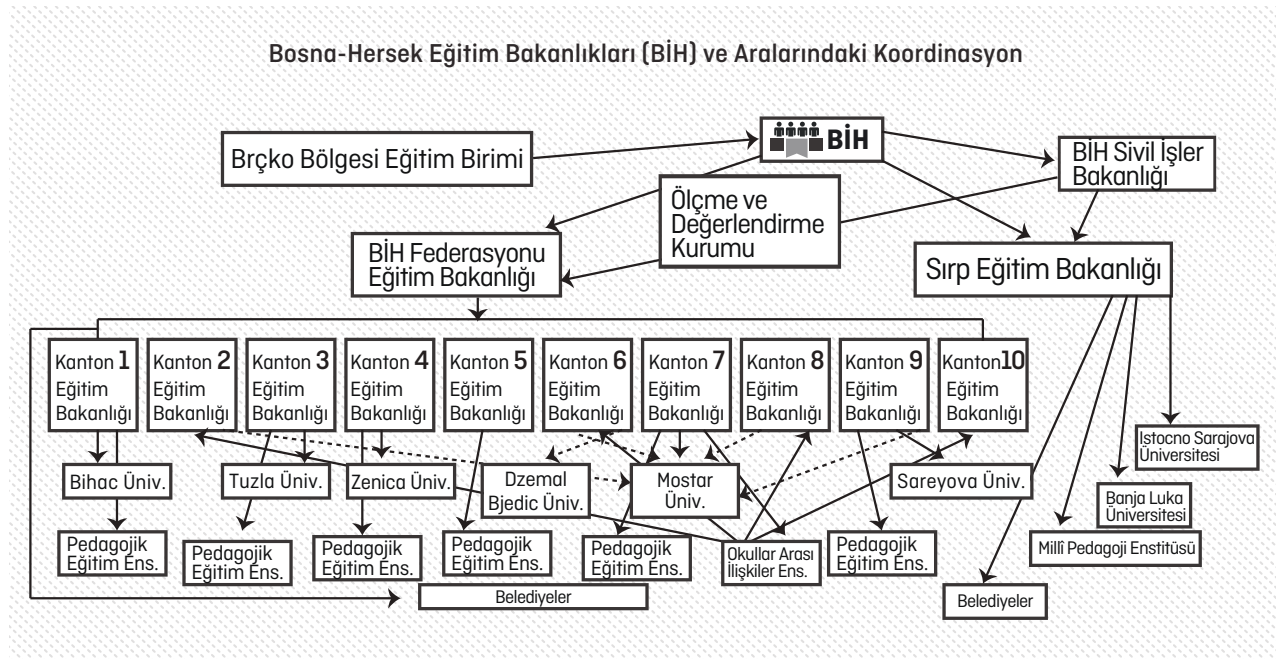
uğramış, okulların yarısından fazlası ağır hasar görmüş, geriye kalanların çoğu ise evleri yıkılan insanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu koşullara rağmen birçok öğretmen, her türlü zorluk ve tehlike altında, özellikle ilkökul seviyesinde eğitim vermeye devam etmiştir. Ancak savaştan dolayı birçok öğretmenin mesleği bırakması veya ülkeyi terk etmek zorunda kalması sebebiyle eğitimsiz kişiler öğretmen olarak hizmet vermeye başlamıştır.²⁵

Yaşanan savaş, sebep olduğu hasar ve zaman kaybı ötesinde, Bosna-Hersek'te üç farklı müfredata dayalı üç ayrı eğitim sisteminin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bunlardan ikisi olan Sırpça ve Hırvatça eğitim büyük oranda Bosna-Hersek devleti dışından, yani Sırbistan ve Hırvatistan'dan ithal edilirken sadece Bosna sistemi, ülke yönetimi tarafından üretilmekte olup genellikle savaş öncesi eğitim sisteminden uyarlanmıştır. Bu eğitim sistemi ile ilgili tartışmalar, üç halk arasındaki ayrımı derinleştirerek bölünmeyi kalıcı hale ge-

tirmeyi amaçladığı yönündeki iddialar üzerinden gerçekleşmektedir.²⁶

Tasarlanan bu üç farklı eğitim sisteminin idare ve yönetimi de ülkedeki diğer devlet işleri gibi karmaşıktır. Aşağıdaki şemada görüldüğü üzere, Bosna-Hersek Federasyonu içerisindeki 10 eyaletin, Sırp Cumhuriyeti'nin ve Brčko bölgesinin ayrı eğitim bakanlıkları bulunmaktadır. Söz konusu bakanlıklar, bölgelerindeki eğitim sisteminin organizasyonu ve işleyişinden sorumludur. Her bölgenin eğitim alanında kendi yasaları, bütçeleri ve eğitim politikalarını belirleme hakkı vardır. Sivil İşler Bakanlığı'nın diğer görevleri yanı sıra, eğitim alanında temel ilkeleri tanımlama, faaliyetleri düzenleme, eğitim bakanlıkları arasında koordinasyonu sağlama, bilim ve eğitim alanında uluslararası düzeyde bir strateji belirleme gibi sorumlulukları bulunmaktadır.²⁷

Ülkedeki mevcut üç farklı eğitim sistemi, ortaya koydukları hedefler itibarıyla genel hatları ile benzerlik gösterse de bu hedeflere uygun davra-

Kaynak: Clifford-Amos, s. 45.

nıldığını söylemek pek mümkün değildir. Örneğin, her üç sistem de amacının diğer etnisitelere karşı saygılı ve hoşgörülü bireyler yetiştirmek olduğunu açıklasa da uygulamada çoğu zaman bunun tam tersi bir durum yaşanmaktadır. Bu problemlerin aşılması adına 2003 yılında, mümkün olan en yüksek mutabakatın sağlandığı ortak bir temel müfredat ve ders programının ülkedeki bütün okullarda uygulanmasını sağlayacak bir eğitim yasası çıkarılmıştır. Bu ortak temel müfredat ile amaçlanan, ülke genelinde asgari ortak öğeleri öğretmek ve öğrencilerin hareketliliğini kolaylaştırmaktır.²⁸ Ancak müfredat değişimine rağmen öğretmenlerin yeni müfredatın hatalı olduğunu söyleyip öğrencilere eski ve etnisiteler arasında düşmanlığı körükleyen müfredatla eğitim vermeye devam ettikleri iddiaları oldukça yaygındır. Bu durumun en belirgin örneği ise tarih derslerinde yaşanmaktadır. Özellikle 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaşın sebepleri, sonuçları gibi konuların işleniş biçimi, öğrenciler arasında nefretin artmasına neden olmaktadır.

Farklı müfredatlar uygulanmasından dolayı, aynı okulda, farklı etnisitelerden öğrenciler, farklı sınıflarda, ayrı dersler görmektedir. Bu sebeple bu sistem “Tek Çatı Altında İki Okul” olarak adlandırılmaktadır. Bu okullarda farklı etnisitelerden çocuklar okula ayrı kapılardan girmekte ve bölünmüş bir bahçeyi paylaşmaktadır. Özellikle tarih, edebiyat, dil gibi dersler öğrencilerin kendi etnik kökenlerinden olan öğretmenler tarafından verilmektedir. Bu sistemin amacının savaş sırasında göç etmiş insanların geri dönmelerini sağlamak olduğu iddia edilse de maalesef daha çok etnik ve millî söylemleri güçlendirdiği görülmektedir.

Bunlar dışında Bosna-Hersek’te eğitim alanındaki önemli gelişmelerden bir diğeri dinî eği-

tim alanında meydana gelmiştir. Tanrı tanımaz komünist ideolojinin hâkim olduğu Yugoslavya Cumhuriyeti’nde dinî eğitim yasaktı. 1990’lı yıllarda Yugoslavya dağıldıktan sonra dinî uygulamalar tekrar canlanmış ve dinî eğitimin yeniden müfredatta yer alması sağlanmıştır.²⁹

Bosna-Hersek’te dört temel çerçeve yasa ile -etnisitelerle eyaletler düzeyindeki yasalarla- tanımlanan ve yönetilen eğitim sistemi, aşağıdaki seviyelerden oluşmaktadır:³⁰

- Okul öncesi eğitim (0-6 yaş arası)
- Zorunlu ilköğretim (6-15 yaş arası)
 - Bosna-Hersek’in bazı eyaletlerinde 5+4, bazılarında ise 3+3+3 olarak organize edilmiştir.
- İkincil öğretim (15-19 yaş arası)
 - Düz lise
 - Meslek lisesi
 - Belli bir alana odaklanmış eğitim liseleri (spor, sanat, yabancı dil vb.)
- Yükseköğretim
 - Lisans programları (3 veya 4 yıllık eğitim, en az 180 en fazla 240 ECTS)
 - Yüksek lisans programları (1 veya 2 yıllık eğitim, 60 ya da 120 ECTS, lisans programıyla birlikte toplam 300 ECTS)
 - Doktora programları (3 yıl eğitim, 180 ECTS)

Doğumdan ilkokula kayıt yaptırılan altı yaşına kadar devam eden okul öncesi eğitim, çocukları ilkokul için hazırlamanın yanı sıra onların fiziksel, entelektüel, sosyal, iletişim ve yaratıcılık gelişimlerini arttırmayı; kendileri, diğerleri ve dünyayla ilgili bilgilerini genişletmeyi amaçlamaktadır. Dünya Bankası ve Bosna-Hersek İstatistik Kurumu’nun yayımladığı verilere göre,

okul öncesi eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2005 yılında 13.000 iken bu sayı 2016 yılında 22.901'e yükselmiştir. Ülkede okul öncesi eğitim veren kurum sayısı ise 317'dir. Okul öncesi eğitimde net okullaşma oranı %13 seviyesinde seyrederken, bu eğitim seviyesinde 1.645'i kadın olmak üzere 1.667 öğretmen çalışmaktadır. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 14'tür.³¹

Bosna-Hersek'teki tek zorunlu eğitim seviyesi olan ilköğretim dokuz yıl sürmektedir. Bazı eyaletlerde 5+4 olarak iki dönemde verilen ilköğretim, bazı eyaletlerde de üçer yıllık dönemlere bölünmüştür. İlköğretime kayıtlı öğrenci sayısı 2007 yılında 368.000 iken takip eden yıllarda hem yeni doğan oranlarında yaşanan düşüş hem de ülkede istediği hayat standardına kavuşamayan insanların göç etmesi sebebiyle azalarak 2016 yılında 291.000 olmuştur. Ancak yaşanan bu azalmaya rağmen okullaşma oranı %97 seviyesindedir. İlköğretimde görevli 23.719 öğretmene düşen öğrenci sayısı ise 12,5 civarındadır.³²

Düz lise, meslek lisesi ve medreselerin de içinde bulunduğu din liseleri başta olmak üzere farklı alanlara odaklanmış liselerde verilen ikincil eğitim dört yıl sürmekte ve normal şartlar altında 15-19 yaş arası kapsamaktadır. Bosna-Hersek'te ilköğretim eğitimi başarılı bir şekilde tamamlayıp ikincil eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2007 yılında 168.000 iken bu sayı ilköğretimde olduğu gibi sürekli azalarak 2016 yılında 133.000 seviyesine gerilemiştir. Bu öğrencilerin 33.000'i düz liselerde, 72.000'i teknik liselerde, 24.000'i meslek liselerinde, 2.200'ü dinî eğitim veren liselerde, 1.800'ü de sanat liselerinde eğitim görmektedir. İkincil eğitimde görev alan 12.859 öğretmen vardır. Her bir öğretmen ortalama 10,3 öğrenciye ders vermektedir ki, bu oran AB ortalaması olan 12,2'nin altındadır.³³

İkincil eğitimi tamamlayan öğrencilere yönelik bir sınav yapılmaya çalışılsa da eğitim faaliyetlerinin ülke genelinde çok sayıda bakanlık tarafından yönetilmesi, ortak bir sınavın yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Bazı öğrencilerin bilgisini ölçmek adına yapılan sınavlar dışında, ülke genelinde ortak bir sınav yapılamamaktadır. Yine benzer sıkıntılar sebebiyle öğrencilerin farklı alanlardaki becerilerini ölçen sınavlar da yapılamamaktadır.

Bosna-Hersek'te de yükseköğretim Arnavutluk'ta olduğu gibi ECTS sistemine göre düzenlenmiş olup, lisans eğitimi üç veya dört yıl sürmektedir. Yüksek lisans eğitimi ise, öğrencinin kaç yıl lisans eğitimi almış olduğuna bağlı olarak bir veya iki yıllık programlar şeklinde verilmektedir. Öğrenciler yükseköğretime kayıt yaptırabilmek için üniversite giriş sınavına tabi tutulmaktadır. Bu sınavda başarılı olan öğrenciler üniversiteye kayıt yaptırmaya hakkına sahip olmaktadır. Sınavda üstün başarı gösteren öğrenciler burslu eğitim hakkı elde etmektedir. Ülkede yükseköğretim seviyesinde 4'ü kamu olmak üzere 17 yüksekokul ve 8'i kamu olmak üzere 24 üniversite bulunmaktadır.³⁴ Söz konusu kurumlarda eğitim gören öğrenci sayısı 2000 yılında 57.000 civarındayken, bu sayı 2016 yılında 105.000'e yükselmiştir. Yükseköğretimde görevli öğretmen sayısı 9.521'dir ve öğretmen başına ortalama 11 öğrenci düşmektedir.

Bosna-Hersek'te devletin eğitim için ayırdığı bütçe, ülkede 14 farklı eğitim bakanlığı bulunması dolayısıyla belirlenememiştir.

Balkanlar'da FETÖ eğitim kurumlarının en fazla olduğu ülke Bosna-Hersek'tir. Ülkede örgüte yakınlığıyla bilinen dört anaokulu, beş ilköğretim okulu, beş lise ve bir üniversite (Burch Üniversitesi) bulunmaktadır. Bunların kapatılması, hükümete devredilmesi veya Türkiye'den başka

bir kuruma devredilmesi yönündeki çalışmalar halen devam etmektedir.

Kosova

Yugoslavya'nın dağılmasından sonra kurulan yeni ülkelerden olan Kosova da Bosna-Hersek'te olduğu gibi öncesinde Yugoslavya eğitim sistemine tabiydi. Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti'nin iki özerk bölgesinden biri olan Kosova'da 1953 yılında hiç eğitim almamış kişilerin toplam nüfusa oranı %71,2 iken, söz konusu oran komünist sistemin eğitime yaptığı yüksek yatırımlar neticesinde 1981 yılında %27,9'a gerilemiştir. Ancak Kosova'da da Müslüman aileler komünist rejimin verdiği eğitime şüpheyle yaklaştıklarından bu oran Yugoslavya altındaki tüm diğer ülke ve özerk bölgelere kıyasla yüksek kalmıştır.

Kosova'da 1953-1981 arası okula kayıt oranları ilkokulda %24,7'den %51,5'e, ikincil eğitimde %2,3'ten %15,3'e, yükseköğretimde %0,1'den %3,3'e yükselmiştir. Okula kayıt yaptıran kişi sayısındaki bu artış, 1948'de %37,5 olan okuma yazma oranının 1981'de %82,4'e yükselmesine neden olmuştur. Yugoslavya'nın kurulduğu ilk yıllarda eğitim sadece Sırp-Hırvatça³⁵ dilinde verilirken 1968 yılındaki anayasa değişikliği ile eğitimde yapılan bazı reformlar sayesinde ülke genelindeki azınlıklar Sırp-Hırvatça dışında kendi dillerinde de eğitim görebilecekleri kurumlara sahip olmuştur. Bu bağlamda 1987 yılında yayımlanan istatistiklere göre ülke genelinde Arnavutça dilinde eğitim veren ilkokul sayısı 1.221, lise sayısı ise 112 olarak açıklanmıştır.³⁶

1968 yılındaki anayasa değişikliğini takiben 1969 yılında Kosova'da Arnavutça dilinde eğitim veren ilk üniversite olan Priştine Üniversitesi kurulmuştur. Bu üniversitenin kurulmasından sonra 1970

yılında Arnavutluk'taki Tiran Üniversitesi ile yapılan bir anlaşma sonucunda, Priştine Üniversitesi müfredatı Tiran Üniversitesi'nden ihraç edilmiştir. 1981 yılında üniversiteye 47.000 öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bu öğrencilerin %75'ini Arnavut gençler oluşturmuştur.³⁷

1970'li ve 1980'li yıllarda dünyada yaşanan ekonomik sıkıntılar Yugoslavya'nın ve dolayısıyla da Kosova'nın ekonomik durumunu oldukça kötü etkilemiştir. Bu süreçte ülke genelinde kendilerine yönelik yapılan negatif ayrımcılığa daha fazla katlanamayan Arnavut asıllı öğrenciler, 11 Mart 1981 tarihinde büyük protestolar gerçekleştirmiştir. Yugoslavya yönetimi, bu protestoları gerekçe göstererek daha önce Kosova Arnavutlarına tanımış olduğu sözde hakları geri almıştır. Arnavutluk ile 1970 yılında yapılan ve Priştine Üniversitesi'ne Arnavutça eğitim müfredatının temin edilmesini sağlayan anlaşma da bu süreçte iptal edilmiştir. Bundan sonra da üniversitenin ihtiyaç duyduğu müfredat Sırp-Hırvatça dilinden Arnavutçaya çevrilmeye başlanmıştır. Kosova eğitim sistemi, ülkenin özerkliğinin aşamalı bir şekilde kaldırıldığı 1989 ve 1990 yıllarında ciddi bir değişime uğramıştır. 1989 yılında yapılan bazı düzenlemeler sonucunda Kosova'daki liselerde Sırp-Hırvatça dil eğitimi zorunlu ders olarak verilmeye başlanmış, 1990'lı yıllarda hazırlanan yeni müfredatta da Arnavut kültürünü ve dilini yansıtan unsurlar azaltılıp Sırp kültürü ve tarihi öne çıkarılmıştır. Ayrıca, liseye kayıt yaptırmak isteyen bütün öğrencilerin Sırp dili ve edebiyatı sınavında başarılı olmaları zorunlu hale getirilmiştir.³⁸

Bütün bunların yanı sıra, 1990 yılının Eylül-Aralık aylarında Priştine Üniversitesi'nde görevli olan Arnavut asıllı personel ve eğitim gören Arnavut öğrenciler üniversiteden atılmıştır.³⁹ Yaşanan bu

gelişmeler üzerine Kosova vatandaşları İbrahim Rugova liderliğinde, dağılma sürecinde olan Yugoslavya'nın dayattığı eğitim sistemini boykot etmeye başlamış ve çocuklarının eğitimlerini tamamlayabilecekleri "Paralel Eğitim Sistemi"ni geliştirmişlerdir. Bu eğitim sistemi ile dersler camilerde, evlerde yahut garajlarda verilmeye başlanmıştır.

Eğitimde yaşanan bu problemin aşılması için dönemin Sırbistan Cumhurbaşkanı Miloşević ve Kosova Cumhurbaşkanı Rugova arasında, Arnavut öğrenci ve öğretmenlerin okullarına geri dönmelerine izin veren bir anlaşma imzalanmış ancak bu anlaşma hiçbir zaman uygulanmamıştır. Takip eden yıllarda bu tarz başka girişimler de olmuş fakat hiçbirinden sonuç alınamamıştır. 1999 yılında yaşanan Kosova Savaşı'nın sonuna kadar bu eğitim sistemine devam edilmiştir.⁴⁰

Paralel eğitim sistemi için ihtiyaç duyulan finansman yurt dışında yaşayan Kosovalı Arnavutların gönderdiği paralardan sağlanmıştır. Bazı tahminlere göre bu sisteminin yıllık bütçesi 45 milyon Amerikan dolarıdır, ancak bu miktarın sadece yarısının dağıtılabildiği belirtilmektedir. Karşılaşılan birçok zorluğa ve düzensizliğe rağmen, paralel eğitim sisteminde 1995 yılında 386.511 öğrenci eğitim görmüştür. Hatta 1999 yılında Kosova'da yaşanan yoğun baskı ve çatışma ortamında bile, 267.000 öğrenci bu sistemde eğitimine devam etmiştir.

Savaşın sona ermesinden sonraki dönemde, Kosova eğitim sistemi Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetimi (UNMIK) tarafından yönetilmiştir. Savaş sonrası ilk eğitim-öğretim yılı olan 1999-2000 döneminde Kosovalı Arnavut öğrenciler 10 yıl önce kovuldukları okullarına geri dönmüştür. Ayrıca çatışma yıllarında hasar gö-

ren eğitim kurumları restore veya yeniden inşa edilmiştir.⁴¹ Takip eden süreçte eğitim sisteminin yönetimi aşamalı bir şekilde Kosovalı yetkililere devredilmiş ve 2002 yılında Rexhep Osmani, Kosova'nın ilk Eğitim Bakanı olmuştur.⁴²

Kosova'da kamu ve özel kurumlar aracılığıyla yürütülen eğitim faaliyetlerinin sonraki yıllarda küresel çağdaş standartlara göre düzenlenmesi için reformlar gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Kosova eğitim sistemi, hazırlanan Üniversite Öncesi Eğitim Yasası ve Yükseköğretim Yasası'na göre şu şekilde belirlenmiştir:⁴³

- Okul öncesi eğitim çocuk yuvaları (0-6 yaş)
- İlk ve ortaöğretim (6-15 yaş)
 - İlkokul (6-11 yaş, 1-5. sınıf)
 - Ortaokul (11-15 yaş, 6-9. sınıf)
- İkincil öğretim (15-18 yaş, 10-12. sınıf)
 - Düz lise
 - Meslek lisesi
 - Belli bir alana odaklanmış eğitim liseleri (spor, sanat, yabancı dil vb.)
- Lise sonrası mesleki eğitim (18 ve üzeri yaş)
- Yükseköğretim
 - Lisans programları (3 veya 4 yıllık eğitim, en az 180 ve en fazla 240 ECTS)
 - Yüksek lisans programları (1 veya 2 yıllık eğitim, 60 ya da 120 ECTS, lisans programıyla birlikte toplam 300 ECTS)
 - Doktora programları (3 yıl eğitim, 180 ECTS)

0-6 yaş çocukların eğitimini amaçlayan okul öncesi eğitim 1-2, 3-4 ve 5 yaşındaki çocuklara yönelik üç farklı seviyede verilmektedir. 5 yaşındaki çocuklara yönelik eğitim aynı zamanda ilkokul

öncesi hazırlık sınıfı olarak tanımlanmaktadır. 2002 yılında bu üç seviyedeki eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 7.343 iken, bu çocuklara eğitim veren okul sayısı 37'dir.⁴⁴ 2009 yılında okul öncesi eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 23.826'ya, 2016 yılında 26.924'e yükselmiştir. Okul öncesi eğitim veren kurum sayısı ise 43 olmuştur. Okul sayısında küçük bir artış yaşanmış gibi görünse de mevcut okul öncesi kurumlarda sınıf sayısı ve çalışan sayısı arttırılmıştır.⁴⁵

Öğrencilerin kişiliklerini, zihinsel ve fiziksel yeteneklerini geliştirmeyi; onların insan haklarına, temel özgürlüklere ve ilkelere saygılı, anlayışlı, barış ve huzurun sağlanması ruhuyla hareket eden sorumluluk sahibi bireyler olmalarını amaçlayan Kosova ilköğretimi, 6-15 yaş arasındaki çocuklar için zorunludur ve bu süreç ücretsizdir. İlköğretimde öğrenciler Arnavutçanın yanı sıra Sırpça, Boşnakça, Türkçe ve Hırvatça dillerinde de eğitim görebilmektedir. Bu konu hakkında 2008 yılında çıkartılan Kosova Cumhuriyeti Belediyelerindeki Eğitim Yasası oldukça önemlidir. Bu yasaya göre Sırpça eğitim verecek olan eğitim kurumları, kullanacakları müfredatı Sırbistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'ndan temin edebilecektir.⁴⁶ Müfredatın Sırbistan'dan ithal edilmesinin önünü açan bu yasa tasarısı ile ülkenin multi-etnik yapısına uygun olmayan bir müfredatın ilköğretim okullarında okutulması tehdidi ortaya çıkmıştır.

2002 yılında ilköğretime kayıt yaptıran toplam öğrenci sayısı 320.000'dir. Ancak takip eden yıllarda doğum oranlarının düşmesi ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar sebebiyle yurt dışına yaşanan göçler sonucu ülke nüfusu sürekli azalmış ve 2016 yılında ilköğretime kaydolun öğrenci sayısı 260.000 seviyesine ge-

rilemiştir. 2001 yılında 15.972 olan ilköğretimde görevli öğretmen sayısı ise öğrenci sayısında azalma yaşanmasına rağmen 2016'da 17.563'e yükselmiştir. Öte yandan, 2001 yılında 985 olan eğitim kurumu sayısı, 2016'da 969'a gerilemiştir.⁴⁷ İlköğretimi tamamlayan öğrenciler, ikincil eğitime kayıt yaptırabilmek için devletin düzenlediği *Semi Matura* sınavına girmektedirler.

İlköğretim sınavını başarı ile geçen öğrenciler, düz lise, meslek lisesi ve belirli alanlara odaklanmış liselerde üç yıllık ikincil eğitimlerine devam edebilmektedirler. İkincil eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2002 yılında 90.000 civarında iken bu sayı takip eden yıllarda ilköğretimde olduğu gibi sürekli azalmış ve 2016 yılında 87.000 olmuştur. Ülkede 2002 yılında 127 olan ikincil eğitim sağlayan kurum sayısı 2016 yılında 119'a gerilemiş, öğretmen sayısı ise 5.175'ten 5.275'e yükselmiştir.⁴⁸ İkincil eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısının az olması ilkokuldan sonra okula devam edilmemesiyle açıklanırken bunun bir diğer sebebi de öğrencilerin eğitim hayatlarını liseden itibaren yurt dışında devam ettirmeleridir.

Diğer Batı Balkan ülkelerinde olduğu gibi yükseköğretim Kosova'da da ECTS'ye göre düzenlenmiş olup lisans eğitimi üç veya dört yıl sürmektedir. Yüksek lisans eğitimi ise, öğrencinin kaç yıl lisans eğitimi almış olduğuna bağlı olarak bir veya iki yıllık programlar şeklinde verilmektedir. 2008 yılından itibaren getirilen yeni düzenleme ile ikincil eğitimi tamamlamak ve üniversiteye kayıt yaptırmak için öğrencilerin Matura sınavında başarılı olmaları zorunluluğu getirilmiştir. Yapılan son düzenlemelerden sonra eğitim-öğretim yılının bitmesi akabinde, haziran ayının ortalarında, öğrenciler iki farklı günde iki farklı sınava girmektedir. Birinci sınavda ana dilleri, matematik ve

İngilizce alanlarından soruların olduğu 100 soruyu cevaplayan öğrenciler, ikinci sınavda okumak istedikleri branşlara göre belli derslerden sınava girmektedir.⁴⁹ Üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2001 yılında 19.000 seviyelerinde iken bu sayı 2016'da 47.000'i özel eğitim kurumlarında olmak üzere 120.000'e ulaşmıştır.⁵⁰

Kosova hükümeti tarafından uygulanan Matura sınavından başka öğrenciler matematik, anadilde okuma anlama ve bilim alanlarındaki becerilerini ölçen PISA endeksine göre de değerlendirilmektedir. Söz konusu endekse göre Kosovalı öğrencilerin sonuçları bilimde 378, okuma anlamada 347, matematikte 362'dir. Bu sonuçlar OECD ortalamalarının çok altındadır; hatta incelenen tüm ülkeler arasında Kosova son üçte yer almaktadır.⁵¹

Hükümetin eğitim için yaptığı harcamalar yıllar itibarıyla sürekli artış göstermektedir. Kosova İstatistik Ofisi'nin yayımladığı verilere göre 2009 yılında 957,6 milyon avro olan toplam hükümet bütçesinden 130,9 milyon avro eğitime harcanmıştır. Yedi yıl içerisinde Kosova hükümeti tarafından eğitime ayrılan miktar iki katına çıkarak 261,9 milyar avroya yükselmiştir. Bu da söz konusu yılda 1,6 milyar avro olan toplam hükümet bütçesinin %16'sına tekabül etmektedir.

Eğitim alanındaki bir diğer önemli konu başlığını dinî eğitim oluşturmaktadır. Kosova Anayasası'nda "Kosova Cumhuriyeti laikdir, dinler konusunda tarafsızdır" ifadesi yer almaktadır.⁵³ Anayasanın 39. Maddesi'nin ilgili firkalarında ise din özgürlüğü konusunda şu ifadeler bulunmaktadır:⁵³

1. Kosova Cumhuriyeti, sınırları içerisindeki dinî özerklikleri ve dinî anıtları garanti ve koruma altına alır.
2. Dinî gruplar kendi iç yapılarını, dinî aktivite ve törenlerini düzenlemede serbesttir.

3. Dinî gruplar anayasa ve hukuka uygun olmak kaydıyla dinî okullar ve yardım vakıfları kurma hakkına sahiptir.

Anayasadaki bu maddeden de anlaşılacağı üzere, Kosova'da devlete ait herhangi bir dinî eğitim kurumu olmamakla birlikte, ülkede dinî eğitim veren özel okullar açmak mümkündür. Bu bağlamda burada Kosova İslam Birliği'ne bağlı beş medrese ve 1992 yılında açılıp bugüne kadar yüzlerce mezun veren İslami İlimler Fakültesi'nden bahsetmek gerekmektedir. Söz konusu medreselerden üçünde erkeklere ikisinde de kızlara eğitim verilmektedir.⁵⁴

FETÖ okulları diğer pek çok ülkede olduğu gibi Kosova'da da mevcuttur. Ülkedeki savaşın sona ermesinden sonra 2000 yılında buradaki ilk eğitim kurumunu açan söz konusu örgüt, takip eden yıllarda okul sayısını beşe çıkartmıştır. Örgütün Kosova'da kurs ve yurtları da bulunmaktadır. Türkiye'de yaşanan gelişmelerden sonra Kosova halkının bu kurumlara ilgisi azalmış olsa da söz konusu kurumların faaliyetleri halen devam etmektedir.

Makedonya

Kosova ve Bosna-Hersek gibi 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Cumhuriyeti yönetimi altında kalan Makedonya'da da eğitim sistemi yeni nesilleri Marksist dünya görüşüne sahip bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır. Yugoslavya'nın eğitime verdiği önem Makedonya'daki okullaşma oranlarını da olumlu şekilde etkilemiştir. Şöyle ki, 1953 yılında nüfusun %50,7'sinin hiçbir eğitimi bulunmazken, bu oran 1981'de %17,5'e gerilemiştir. Ayrıca, 1948 yılında toplam nüfusun %40,3'ü okuma yazma bilmezken bu oran 1981 yılında %10,9 olmuştur.⁵⁵

Diğer taraftan, incelenen ülkeler arasında etnik köken açısından Bosna-Hersek'ten sonra en çeşitli nüfus yapısına sahip ülke Makedonya'dır. Bu bağlamda -daha önce belirtildiği üzere- Yugoslavya eğitim sisteminde yapılan reformlar neticesinde, ülkede yaşayan Arnavut ve Türkler için kendi dillerinde eğitim görebilecekleri okullar açılmıştır. Bu dönemde Yugoslavya genelinde eğitim dili Türkçe olan 66 ilkokul ve 4 lise vardır.⁵⁶

Her ne kadar eğitimde farklı etnisitelere yönelik belli bazı koşullar sağlanmış olsa da eğitim sistemi temel olarak Marksist dünya görüşüne sahip nesiller yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bundan dolayı da Müslüman aileler zorunlu eğitimden sonra çocuklarını "komünist" olup İslam'dan uzaklaşabilecekleri endişesi ile okula göndermemiştir.

1991 yılında, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde, bağımsızlığını en kolay elde eden ülke olan Makedonya'da aynı yıl yeni bir eğitim sistemi inşa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde ülke nüfusunun %25'inden fazlası Arnavutlardan oluşmasına rağmen, Arnavutça dilinde eğitim veren bir üniversitenin kurulmasına izin verilmemesi, 2001 yılında Makedonya'da yaşayan Arnavutların Makedon güvenlik güçleri ile çatışmasına yol açmıştır. Bu savaşın sonlanması için imzalanan ve aynı zamanda Makedonya'daki Arnavutların durumunu ve taleplerini yansıtan en önemli metin olan Ohri Çerçeve Antlaşması (OÇA) ile Arnavutçanın ülkede ikinci resmî dil olması ve Arnavutların kamuda daha fazla yer alması gibi konular üzerinde anlaşılmıştır.⁵⁷

Bu bağlamda yeni çıkarılan ve sonradan çeşitli düzenlemeler yapılan eğitim yasasına göre, Makedonya eğitim sisteminden Marksist görüşe sahip gençlerin yetiştirilmesi amacı çıkarılmış ve azınlıklara daha fazla hak tanınmaya başlanmıştır.

Bunun yanı sıra yeni eğitim anlayışı, genel anlamda öğrencilerin koşullarını iyileştirerek daha eğitilmiş bireyler olarak yetişmelerine imkân verecek genel ve uygulanabilir bilgileri edinmelerini, temel insan hak ve özgürlüklerini tanımlarını, farklılıklara saygılı olmalarını, aralarındaki farklılıklara rağmen iş birliği sağlayabilmelerini, karşılıklı hoşgörüyü sahip olmalarını hedeflemektedir.⁵⁸

Söz konusu hedeflere ulaşmak için Makedonya'da kamu ve özel kurumlarda yürütülen eğitimin ilkeleri, farklı eğitim seviyeleri için çıkartılan yasalarda şu şekilde belirlenmiştir:⁵⁹

- Okul öncesi eğitim-çocuk yuvaları (0-6 yaş arası)
- Zorunlu ilk ve ortaöğretim (6-15 yaş arası)
 - İlkokul (6-11 yaş arası, 1-5. sınıf)
 - Ortaokul (11-15 yaş arası, 6-9. sınıf)
- Zorunlu ikincil öğretim (15-18 yaş arası, 10-12. sınıf)
 - Düz lise
 - Meslek lisesi
 - Belli bir alana odaklanmış eğitim liseleri (spor, sanat, yabancı dil vb.)
- Lise sonrası mesleki eğitim (18 ve üzeri yaş)
- Yükseköğretim
 - Lisans programları (3 veya 4 yıllık eğitim, en az 180 ve en fazla 240 ECTS)
 - Yüksek lisans programları (1 veya 2 yıllık eğitim, 60 ya da 120 ECTS, lisans programıyla birlikte toplam 300 ECTS)
 - Doktora programları (3 yıl eğitim, 180 ECTS)

Çocukların altı yaşına gelene kadar devam ettikleri okul öncesi eğitim, çocuk kreşlerinde ve anaokullarında verilmektedir. Bu eğitime ilgi,

modern dönemde ailelerin küçülmesi ve her iki ebeveynin de çalışmak zorunda kalması sebebiyle her geçen gün artmaktadır. 1993 yılında 30.946 öğrenci okul öncesi eğitime kayıt yaptırdı, bu sayı 2004 yılında 36.392'ye yükselmiştir.

2005 yılında uygulamaya konulan yeni kanunla⁶⁰ ilköğretim sekiz yıldan dokuz yıla çıkartıldığından, daha önce okul öncesi eğitime kayıt yaptıran öğrenciler, söz konusu yıldan itibaren artık ilköğretim öğrencisi olarak görülmüşlerdir. Bundan dolayı okul öncesi eğitimde öğrenci sayısı 36.000 seviyesinden 21.000 seviyesine gerilemiştir. Yeni düzenlemeden kaynaklanan bu azalmadan sonraki yıllarda okul öncesi eğitime kayıt yaptıran öğrenci sayısı sürekli artmış ve 2015 yılında 32.660 seviyesine yükselmiştir. Ülkede okul öncesi eğitime kayıt oranı %25 civarındadır. Bu eğitim seviyesinde görevli öğretmen sayısı 2015 yılı itibarıyla 4.468, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 7,3'tür.⁶¹

Makedonya'da daha önce sekiz yıl olan ilköğretim süresi 2005 yılında İlköğretim Kanunu'nda yapılan düzenleme ile dokuz yıla çıkartılmıştır. Her Makedonya vatandaşının tamamlaması zorunlu olan ilköğretim ücretsiz olup okullarda Makedoncanın yanı sıra belli bölgelerde Arnavutça ve Türkçe gibi ülkenin diğer etnik gruplarının dillerinde de eğitim verilmektedir. Ancak Makedonca dışındaki dillerde eğitim veren ilköğretim okullarında Makedonca dersinin verilmesi zorunludur. İlköğretime kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2000 yılında 249.000 civarındayken takip eden yıllarda doğum oranlarındaki azalmaya paralel olarak sayı 2016 yılında 185.000'e gerilemiştir. İlköğretim kurumlarında görevli öğretmen sayısında ise sürekli bir artış yaşanmıştır. 2000 yılında 13.000 civarında öğ-

retmenin olduğu ülkede bu sayı 2015 yılında 17.000'e yükselmiştir.⁶²

Ülkede öğrenci sayısında düşüş yaşanırken daha fazla öğretmenin görev alması, öğretmen başına düşen öğrenci sayısında iyileşmeye neden olmuştur. Şöyle ki, 2000'li yılların başında bir öğretmene ortalama 18,7 öğrenci düşerken söz konusu oran 2015 yılında 10,4 seviyesine gelmiştir.⁶³

2016 yılı itibarıyla ülke genelinde 990 ilkokul bulunmaktadır. Bu okullardan 119.000 öğrencinin eğitim gördüğü 725 okulda Makedonca dilinde eğitim verilmektedir. Arnavutça eğitim veren ilkokul sayısı ise 294 olup bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 59.000'dir. Makedonya'da Türkçe eğitim veren okul sayısı 64'tür. Bu okullarda 5.591 öğrenci eğitim görmektedir. Ayrıca 5 okulda Sırpça, 3 okulda da Boşnakça dillerinde eğitim verilmektedir.⁶⁴

Diğer ülkelerden farklı olarak Makedonya'da ilköğretimin yanı sıra ikincil öğretim de zorunludur. Ancak ilköğretimi tamamlayan öğrencilerin büyük çoğunluğunun liseye devam etmediği yahut eğitimlerine yurt dışında devam ettikleri görülmektedir. Eğitimlerine Makedonya'da devam etme kararı alan öğrenciler, ikincil eğitimlerini düz lise, meslek lisesi ve özel alanlara odaklanmış liselerde dört yılda tamamlamaktadır. Liseye kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2000 yılında 93.000 seviyesinde iken, takip eden yıllarda bu sayı sürekli azalmış ve 2016 yılında 81.000 seviyesine gerilemiştir. Öğretmen sayısı ise 2000 yılında 5.501 iken yıldan yıla artarak 2016 yılında 7.345'e yükselmiştir. Bu seviyede öğretmen başına düşen ortalama öğrenci sayısı 2000-2016 arasında 18'den 11'e gerilemiştir. Ülkede öğrencilerin ikincil eği-

timlerine devam edebilecekleri 121 okul bulunmaktadır. Bunlardan 103'ünde Makedonca, 37'sinde Arnavutça, 12'sinde Türkçe, 12'sinde de İngilizce eğitim verilmektedir.⁶⁵

İkincil eğitimlerini tamamlamaları için öğrencilerin dört yılın sonunda Matura sınavına girmeleri gerekmektedir. Söz konusu sınavda, eğitim gördükleri lisedeki dil ve İngilizce zorunlu olmak üzere beş dersten sınava giren öğrenciler, bu sınavdan elde ettikleri puana göre üniversiteye kayıt yaptırabilmektedirler. Ancak bu seviyede öğrenciler kendi ana dillerinde istedikleri her alanda eğitim görme şansına sahip olmadıklarından, eğitimlerine Makedonca dilinde devam etmek zorunda kalmaktadırlar.

Makedonya'daki yükseköğretim sistemi de daha önce incelenmiş olan ülkelerde olduğu gibi ECTS sistemine göre düzenlenmiştir. Matura sınavında başarılı olan öğrencilerin ülkede yükseköğrenimlerine devam edebilecekleri çoğunluğu Makedonca eğitim veren 19 eğitim kurumu bulunmaktadır. Bu seviyeye kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2000 yılında 40.000 iken, 2016 yılında 60.000'e yükselmiştir.⁶⁶ Ancak Makedonya'da liseyi tamamlayan gençlerin çoğu yükseköğrenimlerini yurt dışında devam ettirmek istemektedirler.

Verilen eğitimin kalitesi öğrencilerin başarılarıyla ölçülebilir. Bu bağlamda dünya çapında öğrenci başarısını ölçen -her ne kadar tartışmalara konu olsa da genel kabul gören- PISA endeksine göre, Makedonya'daki öğrencilerin bilim alanındaki başarısı 384, okuma anlama alanındaki başarısı 352, matematikteki başarısı 371'dir. Bu sonuçlara göre Makedonya, endeksi uygulayan ülkeler sıralamasında son dördte yer almaktadır.⁶⁷

Devletin eğitim alanında yaptığı harcamalar yıllar itibarıyla artmasına rağmen bütün harcamalar içinde eğitime ayrılan pay sürekli azalmıştır. Şöyle ki, elde edilen ilk veri olan 2001 yılında, hükümetin eğitim harcamaları 180 milyon avro iken, 2012 yılında iki kat artarak 360 milyon avroya yükselmiştir. 2017 yılında eğitime 409 milyon avro ayrılması planlanmıştır. Söz konusu miktarların yıllık toplam bütçe harcamaları içindeki payları ise 2001 yılında %16, 2017 yılında ise %12,1'dir. Her ne kadar eğitim alanında yapılan devlet harcamaları artsa da bu miktarın genellikle amacına uygun kullanılmadığı eleştirisi yapılmaktadır.

Makedonya eğitim sisteminde dinî eğitim konusu önemli bir yer tutmaktadır. Diğer Batı Balkan ülkelerinden farklı olarak Makedonya'da kamu ilkokullarının müfredatında din ve ahlak dersi yer almaktadır. Bu ders çocukların İslam, Hristiyanlık, Yahudilik gibi dünya dinlerinin doğuşu ve gelişmelerini anlamalarını sağlamayı amaçlamakta olup 6. sınıflarda seçmeli, 7. sınıflarda ise zorunlu verilmektedir. Bu ders için hazırlanan kitapların dördü her dinden öğrenci için ortakken, biri Ortodoks, biri de Müslüman öğrenciler için hazırlanmıştır. Din dersi dışındaki derslerin kitapları Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından belirlenirken, din dersi kitapları Makedonya İslam Cemiyeti ve Makedon Ortodoks Kilisesi tarafından kurulan bir komisyon tarafından hazırlanıp teklif edilerek kabul edilmektedir. Söz konusu ders için iki yazar tarafından hazırlanmış iki farklı kitap bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Makedon yazar Petko Zlateski tarafından yazılmış olan *Dinlerde Ahlak* ismi ile Türkçeye tercüme edilen ve Makedon ve Türklerin ortak eğitim gördükleri kitaptır. İkinci kitap ise Arnavut yazar Naser Ramadani tarafından hazırlanmıştır. Bu iki kitap, isim olarak aynı olmasına rağmen içerik olarak

birbirinden oldukça farklıdır. Zira Makedon ve Müslüman Türk öğrencilere okutulan ilk kitap seçmeli konu başlığı altında Ortodoks-Hristiyan öğretisinden bahsederken, Arnavut öğrencilerin eğitim gördüğü Ramadani tarafından hazırlanan kitap, seçmeli konu başlığı altında İslam dininden bahsetmektedir.⁶⁸ Bu durum Makedonya'daki Türk Müslüman öğrenciler için sorun oluşturmaktadır. Bu meselenin çözümü için ya Arnavutça kitabın çevirisinin yapılması ya da Türkiye'nin desteği ile yeni bir kitap hazırlanması gerekmektedir.

Tarihî süreçte ülke Osmanlı'dan kopartıldıktan sonra, gayrimüslimlerin her türlü baskısına rağmen Türkiye'ye göç etmeyip bu topraklarda yaşamaya devam eden Müslüman halkın dinî eğitimi bölgedeki üç medrese tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu medreseler Meddah Medresesi, Kral Aleksandar Medresesi ve İsa Bey Medresesi'dir. Ancak 2. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ülkedeki bütün medreseler kapatılmıştır. Medreselerin kapatılmasının ardından din eğitimi cami ve mescitlerde gayriresmî olarak yürütülmüştür. 1984 yılında İsa Bey Medresesi tekrar açılarak eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Ancak ülkede buradan mezun olan öğrencilerin yükseköğretimlerine devam edebilecekleri bir ilahiyat fakültesi bulunmadığından, gençler başka ülkelere gitmek zorunda kalmıştır. Bu sorun, Makedonya İslam Birliği Teşkilatı'nın uzun uğraşlar sonucunda hükümetten gerekli izinleri alarak 1990 yılında temelini attığı ve 1997 yılında eğitim faaliyetlerine başlayan İslam Bilimleri Fakültesi'nin kurulmasıyla aşılmıştır. Takip eden yıllarda artan talep sonucu İsa Bey Medresesi'nde kız öğrenciler için de bir şube açılmıştır. Günümüzde medresenin ülkenin farklı şehirlerinde Arnavutça, Türkçe ve Makedonca eğitim veren beş şubesi bulunmaktadır.⁶⁹

Avrupa'da Müslüman Azınlıklar

İslam dünyasındaki eğitim durumunun incelendiği bu çalışmada, Müslümanların azınlık olarak yaşadıkları ülkelerde eğitim alanında karşılaştıkları sorunlar ele alınmaktadır. Bu bağlamda Avrupa ülkelerinde Müslümanların eğitimi ile ilgili temel bilgiler yansıtılmaya çalışılacaktır. Ancak her ülkenin eğitim alanında farklı metotlarla ölçüm yapmasından dolayı Müslümanların eğitimi konusunda ortak bir veri bulunmamaktadır. Bu sebeple çalışmamızda yerel kaynaklardan ziyade eğitim alanında uluslararası araştırma kurumlarının yayımlanmış olduğu bazı istatistikleri kullandık. Bu noktada Avrupa'da yaşayan Müslümanların eğitimi hakkında yapılan çalışmaların çoğunun gerçek durumu yansıtmadığını da söylemek gerekmektedir. Çünkü diğer pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da Batılı ülkeler, kendileri dışında olan herkese yaptıkları haksızlıkları örtbas etmektedir.

Avrupa'da Müslümanlar ve Eğitim

Asırlar öncesinde, günümüz İspanya sınırları içerisinde yer alan Endülüs'te yaşayan Müslümanlar, eğitim alanında insanlık tarihinde çığır açan çalışmalar yapmıştır. Müslümanların eğitime katkılarının bu denli yüksek seviyede olduğu Avrupa'da, Müslümanların eğitimini ele alan çalışmalar genellikle 2. Dünya Savaşı sonrası dönemi, özellikle de 1980'li yıllardan sonrasını incelemektedir. Bunun temel nedeni 1950'li yıllarda Avrupa'da yaşayan Müslümanların toplam nüfusa oranının yok denecek kadar az olmasıdır. Yayımlanan verilere göre 1950 yılında 548 milyonluk toplam Avrupa nüfusu içerisindeki Müslüman sayısı 10,7 milyondur. Bu sayıdan Balkanlar'da ve Rusya'da yaşayan Müslümanlar

çıkartıldığında Avrupa'daki Müslüman sayısı 1 milyonu bile aşmamaktadır. Avrupa ülkeleri 2. Dünya Savaşı sonrasında baş gösteren vasıfsız işçi gereksinimlerini karşılamak üzere gelişmekte olan ülkelere işçi talebinde bulunmuşlardır. Bu bağlamda bu dönemde Avrupa ülkelerine yoğun göçler yaşanmıştır. İngiltere ve Fransa gibi ülkelere olan göçlerin büyük bir kısmı eski sömürge ülkelerinden gerçekleşirken Hollanda ve Almanya'ya göç edenlerin büyük çoğunluğu Türkiye, Yugoslavya ve Fas gibi sömürge olmayan ülkelere gelmiştir. Söz konusu göçlerin yanı sıra Avrupa'da yaşayan Müslümanların Hristiyanlara kıyasla daha yüksek doğurganlık oranlarına sahip olması, Müslümanların toplam nüfus içindeki oranlarında sürekli bir artışa yol açmıştır. Şöyle ki, 1950'li yıllarda Avrupa'da %2 civarında olan Müslüman nüfus, 2015 yılında %6 olmuştur. Müslüman nüfusun en yoğun olduğu Avrupa ülkeleri sırasıyla Fransa, Almanya ve İngiltere'dir. Bugün sadece bu üç ülkede 13 milyon civarında Müslüman yaşamaktadır ki, söz konusu rakam bu ülkelerin toplam nüfusunun %6,3'üne denk gelmektedir.⁷⁰

Müslümanların sayısındaki bu artış, söz konusu ülkelere Müslümanlara yönelik politikalar geliştirilmesini de zorunlu hale getirmiştir. Avrupa ülkeleri, 1980'li yıllar öncesinde ülkelere çalışma maksatlı gelmiş olan "misafir işçiler" in memleketlerine geri döneceklerini düşündüklerinden onlara yönelik politikalar geliştirmişlerdir. Ancak 1980'li yıllar itibarıyla bu işçilerin geri dönmeyecekleri konusu Avrupa ülkeleri nezdinde kavranmıştır. Hem bu durum hem de bu ülkelere doğan yeni neslin büyümeye başlaması, Avrupa ülkelerini bu yeni vatandaşlarına yönelik politikalar geliştirilmek zorunda bırakmıştır.

Bu bağlamda geliştirilen politikalar arasında eğitim politikaları büyük önem arz etmektedir. Zira, bireylere iş gücü piyasasına katılım için gerekli bilgi ve becerinin kazandırılması yanında, sosyal hareketliliğin ve toplumsal uyumun sağlanmasında da eğitim önemli bir itici güç vazifesi görmektedir. Kısacası, eğitim kurumları bireyleri topluma hazırlamalarının yanı sıra aynı zamanda, göçmen ailelerin çocuklarının toplumun konuşulmayan kuralları ve değerlerini öğrenmelerinde ve yaşadıkları toplumda sosyalleşmelerinde de önemli rol oynar. Okullar, Avrupa'da yaşayan genç Müslümanların toplumla ilk temas kurdukları kamu kurumlarıdır. Bu nedenle okulların Müslümanların ihtiyaçlarına cevap vermeleri ve onlara karşı saygın bir yaklaşım göstermeleri, göçmenlerin yaşadıkları topluma kabul edilme ve toplumla aidiyet kurma duygularını şekillendirir. Okullar ayrıca, farklı etnik ve dinî kökene sahip öğrenciler, veliler ve öğretmenler arasında da etkileşim için fırsat sağlayarak entegrasyona katkıda bulunur.⁷¹

Ne var ki söz konusu toplumla uyum süreci her zaman masumane amaçlarla gerçekleşmemektedir. Müslümanların buldukları ülkelere topluma katılımını ve eğitim yoluyla kültürel aşlamayı (akkültürasyon) amaçlayan Avrupa ülkeleri, bunu başarmak adına farklı politikalar benimsemişlerdir. Avrupa'daki Müslümanların eğitimi için, "kültürler arası" ve "karşı-ırkçı" eğitim modelleri geliştirilmiştir. Kültürler arası eğitim modeli, farklılıkları güvence altına alan ve asimilasyon politikalarına karşı duran bir anlayış olarak kendini tanımlamaktadır. Karşı-ırkçı eğitim modeli ise "eşitliği" vurgulayan ve eşitsizlikleri, özellikle de ırk eşitsizliğini temel sorun olarak tanımlayan bir anlayıştır. Avrupa'ya göç eden Müslümanlar, hem kendileri olarak kalma hem de eşit olma taleplerini

dile getirdiklerinden karşı-ırkçı eğitimden ziyade aslında göçmenlerin aleyhine olan kültürler arası eğitim modelini tercih etmektedirler.⁷²

Ancak günümüzde halen kendi içindeki entegrasyonu dahi tamamlayamamış ve kendine has özelliklerden dolayı da hiçbir zaman tam bir entegrasyonun sağlanamayacağı AB ülkeleri, birçok alanda farklı politikalar izlemektedir. Benzer şekilde ülkelerinde yaşayan Müslümanların eğitime yönelik izlenen politikalarında da ciddi farklılıklar görülmektedir. Müslümanların eğitimi hakkında izlenen politikaları belirleyici en temel unsur, ülkelerin din-devlet anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Fransa gibi katı kilise-devlet ayrımını benimsemiş ülkelerde Müslüman çocukların dinî eğitimlerini de alabilecekleri Müslüman okullarına neredeyse hiç destek verilmemektedir. Diğer taraftan devlet kilisesine sahip olan İngiltere’de yahut birçok dinî cemaati tanıyan Hollanda’da, Müslümanların açtıkları okullara diğer ülkelere kıyasla daha olumlu yaklaşmaktadır.⁷³

Ancak son dönemlerde Avrupa genelinde artan İslam düşmanlığı, etkilerini eğitim alanında da göstermiştir. Bu ülkelerde özellikle bazı kesimler bütün Müslüman çocukları potansiyel teröristler olarak görmektedir. Hatta Müslüman okullarının terörist yetiştiren kurumlar oldukları dahi iddia edilmektedir. Bu tarz suçlamaların önümüzdeki süreçte Avrupa’da yaşayan ve kendilerini dışlanmış, ikinci sınıf statüsünde gören Müslüman gençlerin radikalleşmesi riskini arttırması ihtimali ise oldukça yüksektir.

Müslümanların Eğitime Yönelik Veriler

Avrupa ülkelerinin farklı eğitim sistemlerine sahip olmaları ve Müslüman çocukların eğitimlerine

yönelik veriler yayımlanamaları, Avrupa’daki Müslümanların eğitime kayıt oranları, başarı oranları gibi göstergelere ulaşılmasını mümkün kılmamaktadır. Ancak bu alandaki eksik verilere rağmen yine de bazı düşünce kuruluşları dünya genelinde Müslümanların eğitimi hakkında bazı çalışmalar yapmıştır. Bunlardan birisi *PEW Research Center*’ın yaptığı farklı dinlere mensup öğrencilerin ortalama kaç yıl eğitim aldıklarını yansıtan araştırmadır.

Söz konusu çalışmada dünya genelinde Müslümanların eğitim görme süresinin ortalama 5,6 yıl olduğu belirtilmektedir. Bu ortalama, dünya eğitim görme süresi ortalaması olan 7,7 yılın altındadır. Diğer dinlerle kıyaslandığında sadece Hinduların Müslümanlardan daha az süre eğitim gördükleri sonucu çıkmaktadır. Müslümanların eğitim görme süreleri de yaşadıkları bölgelere göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki, Amerika’daki Müslümanlar ortalama 13,6 yıl eğitim görürken Avrupa’dakiler 9,5, Ortadoğu ve Asya’dakiler 5,9 ve son olarak Sahra-altı Afrika’daki Müslümanlar da 2,6 yıl eğitim görmektedirler. Avrupa’daki Müslümanlar ABD dışındaki ülkelere göre daha uzun süre eğitim görseler de içinde yaşadıkları toplumlardaki gayrimüslimlere kıyasla eğitim görme süreleri daha kısadır.⁷⁴ Avrupa ülkeleri ayrı ayrı kıyaslandığında Müslümanların yoğun bir şekilde yaşadığı Almanya, İspanya ve Fransa’da sırasıyla Müslümanlar gayrimüslimlere göre 4,2; 3,2 ve 2,9 yıl daha az eğitim görmektedirler. Müslümanların yoğun olduğu bir diğer ülke olan İngiltere’de ise tersi bir durum söz konusudur ve burada Müslümanlar gayrimüslimlerden 0,2 yıl daha uzun süre eğitim görmektedirler.⁷⁵

Aynı raporda hesaplanan başka bir veriye göre, Avrupa’daki 25 yaş üstü Müslümanların %5’inin

hiç eğitim almadığı; %16'sının ilkokul, %63'ünün lise, %16'sının da üniversite mezunu olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın gayrimüslimler arasında hiç eğitim almamışların oranı %2, ilkokul mezunlarının oranı %12, lise mezunları oranı %60 ve üniversite mezunlarının oranı %25'tir. Bu verilerden, Müslümanların eğitimlerini gayrimüslimlere kıyasla daha düşük seviyede tamamladıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada ilginç olan bir başka veri ise ABD'deki 25 yaş üstü Müslümanların %57'sinin yükseköğretim mezunu olduğu, buna karşın aynı oranın gayrimüslimler arasında %40 seviyesinde kaldığıdır. Ancak ABD'de yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunun yükseköğretim mezunu olması, aynı zamanda bu ülkeye İslam dünyasından yoğun bir beyin göçü yaşandığının da kanıtıdır.

Eğitim konusunun Avrupa'daki Müslümanlar için problem teşkil eden alanlardan biri olduğu açıktır. Yukarıdaki veriler, diğer ülkelere kıyasla Avrupa ülkelerinde çok daha fazla sayıda ilk ve orta dereceli okul öğrencisi Müslüman çocuk bulunmasına rağmen bu çocuklar arasındaki başarı oranının düşük olduğunu ve bu çocukların büyük çoğunluğunun yükseköğretim aşamasına geçemediğini göstermektedir.⁷⁶

Ancak günümüzde her ne kadar Müslüman öğrenciler gayrimüslimlere kıyasla daha başarısız görünse de mevcut durumun ilk nesil Müslüman ailelerin çocuklarının elde ettikleri başarıdan daha iyi seviyede olduğu da ortadadır. 1990'lı yıllarda okula giden Müslüman çocuklar, Avrupalı akranlarına kıyasla bir veya iki sınıf geride kalmıştır. O dönemde çok az sayıda Müslüman öğrenci genel orta eğitime katılma şansı yakalarken bugün çok daha fazla sayıda çocuk ortaöğretime devam edebilmektedir. 1990'lı yıllarda olduğu gibi gü-

nümüzde halen devam eden önemli bir sorun ise, Müslüman çocukların çoğunlukla düşük seviyeli okullara gönderilmesi meselesidir. Öğrenme ve sosyal iletişim performansını olumsuz etkileyen bu okullara devam eden çocuklar, eğitimlerini genellikle yarıda bırakıp bu okullardan ayrılmaktadır.⁷⁷

Mültecilerin Eğitimi

Avrupa'da yerleşik Müslümanların yanı sıra, son dönemde başta Suriye'deki savaştan kaçanlar olmak üzere çok sayıda Müslüman mülteci bulunmaktadır. Yaşanan bu yoğun göç dalgası, mültecilerin daha insani koşullarda yaşamaları ve temel insan haklarından faydalanabilmeleri için ilgili ülke yönetimlerinin yeni ve etkili politikalar geliştirmelerini gerekli kılmaktadır. Bu noktada mültecilerin eğitimi konusu da büyük önem arz etmektedir. Ancak mültecileri ülkelerine almamak için her yola başvuran, hatta sınırlarını dikenli tel örgülerle kapatacak kadar ileri giden Avrupa ülkelerinin eğitim konusunda mültecilere yönelik uyguladığı politikalarda başarılı oldukları da söylenemez.

Mültecilerin hukuki statüsüne ilişkin Cenevre Sözleşmesi'nde ve Birleşmiş Milletler'in Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde, çocukların temel eğitim hakkı garanti altına alınmasına rağmen, Avrupa ülkelerindeki mülteci çocukların büyük çoğunluğu bu haklarından mahrum bırakılmaktadır. Avrupa ülkeleri tarafından göz ardı edilen bu konunun ileriki zamanlarda toplumun bütün kesimlerini etkileyeceği ise muhakkaktır. Zira mültecilerin eğitim yolu ile topluma kazandırılması yerine, uygulanan ırkçı ve ayrımcı politikalar, mülteciler üzerinde ciddi sosyal ve psikolojik sorunlara neden olmaktadır. Bu tarz sorunlarla büyüyen genç

mülteci nesillerin ise, bir aidiyet kuramadıkları Avrupa toplumlarında problem davranışlar sergileme potansiyelleri ister istemez yüksek olacaktır.

Avrupa özelinde mültecilerin eğitimine yönelik istatistiki herhangi bir veri bulunamamakla birlikte, dünya genelinde ilkokul çağındaki mülteci çocukların ancak %50'sinin, lise çağındaki olanların ise %25'inin okula devam edebildikleri belirtilmektedir.⁷⁸ Eğitim oranlarının bu kadar düşük olması, mültecilerin gittikleri ülkelere uyum sağlama konusunda yaşadıkları sorunların da temelini oluşturmaktadır. Öte yandan mülteci öğrencilerin çoğunun göç edilen ülkenin dilini bilmemesi ve her öğrencinin bilgi düzeyinin farklı olması, bu konuda geliştirilen politikaların başarısız olmasının bir başka sebebidir.

Mültecilerin eğitim alanında karşılaştıkları önemli bir diğer sorun ise, kendi ülkelerinde gördükleri eğitimi geldikleri ülkelerde belgeleyememeleridir. Özellikle ülkelerindeki savaş ve benzeri durumlar sebebiyle mülteci konumuna düşen öğrenciler, ülkelerinden ayrılırken gerekli belgeleri çoğunlukla yanlarına alamamaktadır. Ancak bu belgeleri almış olanlar da çoğu zaman ülkelerindeki savaş suistimal eden bazı kişilerin sahtecilik yapmaları sebebiyle şüpheye karşılanmaktadır. Ayrıca göç ettikleri ülkelerde genellikle yasal olarak çalışma imkânı bulamayan mülteciler, çocuklar da dâhil ailedeki herkes, bulabildiği düzensiz, düşük ücretli işlerde çalışmak durumunda kalmaktadır. Bu da çocukların eğitim imkânı bulsalar dahi ya okula devam edememeleri ya da çalışmaktan yorgun düştükleri için aldıkları eğitimin verimli olmaması gibi bir sonuç doğurmaktadır.⁷⁹

Bütün bu sorunların aşılması için ise Avrupa devletlerinin öncelikle mülteciler hakkında daha olumlu söylemler ve politikalar ortaya koymaları gerek-

mektedir. Bu bağlamda, eğitim yoluyla sadece mültecilerin değil aynı zamanda kendi toplumlarının da mülteciler konusunda eğitilmesine, toplumsal hoşgörüyü ve duyarlılığı artıracak politikalar geliştirilmesine ağırlık vermelidirler. Bunun için okulların yanı sıra STK'lar ve medya kuruluşları aracılığıyla da projeler gerçekleştirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Sonuç

Yugoslavya'nın dağılması sürecinde kanlı savaşlar yaşanan multi-etnik yapıdaki Balkan ülkelerinde, farklı etnik kökenlerden insanlar arasında sağduyu, saygı ve sevginin oluşturulmasında eğitim çok önemli bir role sahiptir. Zira davranışçı psikolojiye göre eğitim, kişilerde istenen davranış değişikliklerini oluşturma sürecidir. Bu anlayıştan yola çıkarak Balkanlar'da yaşayan ve çoğu zaman birbirleri hakkında olumlu düşüncelere sahip olmayan bireyler arasındaki iş birliği, saygı ve sevginin eğitim yoluyla geliştirilebileceğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda Avrupa genelinde çoğu zaman ikinci sınıf muamelesi görmüş olan Müslümanlara yönelik artış gösteren İslam düşmanlığının önüne geçilmesi; Müslümanların ve kendilerini dışlanmış hissedilen bütün insanların radikalleşmesinin engellenmesi adına da eğitim çok önemlidir.

Ancak çoğu zaman kullanılan müfredat ve eğitimcilerin milliyetçi tutumları gibi sebeplerden dolayı bu amaca ulaşmak bugüne kadar pek mümkün olamamıştır. Bosna-Hersek'te veya Kosova'da görüldüğü üzere, bölge ülkelerinin eğitim müfredatı bazı durumlarda 1990'lı yıllarda yaşadıkları ülkelerden ithal edilmektedir. Bu da toplumlar arasındaki mevcut fay sebep olmaktadır.

Tarihî açıdan ele alındığında, bu çalışmada incelenen bütün Balkan ülkelerinde, 2. Dünya

Savaşı sonrası dönemde komünist yönetimlerin eğitime yaptığı büyük yatırımlar sonucu okuma yazma oranlarında, okula kayıt yaptıran öğrenci sayısında, eğitim kurumları ve öğretmen sayılarında ciddi artışlar olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde eğitim sisteminin hedefi Marksist dünya görüşüne sahip nesiller yetiştirmek olduğundan, Müslüman ebeveynler çocuklarını komünist olurlar endişesiyle okula göndermekten kaçınmıştır. Bu yüzden söz konusu yıllarda Müslümanların yaşadığı bölgelerde okullaşma oranları diğer bölgelere göre daha düşük seviyelerde seyretmiştir. Ayrıca yine bu dönemde, en sert uygulaması Arnavutluk'ta olmak üzere, bütün bölge ülkelerinde dinî eğitim yasaklanmış ve örgün eğitimde Müslüman öğrencilere çeşitli baskılar uygulanmıştır.

1990'lı yıllarla birlikte komünist yönetimlerin tek tek çökmesi ve ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaya başlamasıyla eğitim hedeflerinde de değişiklikler yaşanmıştır. En önemlisi de bundan sonra eğitimin Marksist dünya görüşüne sahip gençler yetiştirme amacı ortadan kalkmıştır. Bölgede bağımsızlığını daha zor kazanan Bosna-Hersek ve Kosova'da eğitim sisteminin tekrardan inşası için uzun yıllar gerekmiştir. Bosna-Hersek'te kurulan yeni eğitim sistemi, ülkedeki tüm diğer sistemler gibi karmaşık olup verimli bir şekilde çalışmamaktadır. Kosova'da ise 1990'lı yıllarda artan Sırp baskılarına tepki olarak eğitim boykot edilmiş ve alternatif bir model olarak "Paralel Eğitim Sistemi" geliştirilmiştir. Bu sistem ülkede 1999 yılında yaşanan savaş sürecinde de devam etmiştir. Bu dönemde Makedonya'da Arnavutların eğitim alanında maruz kaldığı negatif ayrımcılık, Arnavut halkın Makedon hükümetiyle çatışmasının temel sebeplerinden biri olmuştur.

Bu çalışmaya konu olan Balkan ülkeleri 2000'li yıllara görece daha adaletli eğitim sistemleri ile girmelerine rağmen halen çeşitli aksaklıkların mevcut olduğu ortadadır. Makedonya'da Müslüman Türk öğrencilerin din ve ahlak dersinde Hristiyanlığı anlatan bir kitaptan eğitim görmek zorunda kalmaları bu durumun en dikkat çeken örneklerinden biridir.

Balkan ülkelerinde okullaşma oranları, bir öğretmenin ortalama kaç öğrenciye ders verdiği ve hükümetlerin eğitim harcamalarının özeti, aşağıdaki tabloda verilmiştir. Tablo değerlendirirken bu ülkelerde veri toplamada belli sıkıntılar yaşandığı gerçeğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Mevcut verilerden, okul öncesi eğitimdeki okullaşma oranları açısından Arnavutluk'un diğer ülkelere kıyasla çok daha ileri seviyede olduğu, öğretmen başına en az öğrencinin ise Makedonya'da düştüğü görülmektedir. İlköğretim okullaşma oranlarında da benzer bir durum söz konusudur. İkincil öğretim okullaşma oranları Arnavutluk hariç diğer ülkeler tarafından yayımlanmadığı için bu konuda bir kıyaslama yapmak mümkün değildir. Diğer taraftan öğrenci/öğretmen oranları açısından ilköğretimde en iyi değer Makedonya'da olduğu, ikincil eğitimde de Bosna-Hersek'teki rakamların diğerlerine kıyasla daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. Devletin eğitim alanına yaptığı harcamaların toplam devlet harcamalarına oranlarının yer aldığı son sütunda ise, Kosova'nın diğer ülkelere göre bütçesinden daha fazla parayı eğitime ayırdığı görülmektedir.

Uluslararası ölçekte, PISA sınavı sonuçlarına göre, incelenen Balkan ülkeleri arasında en iyi sonuçları Arnavutluk elde etmiş olmasına rağmen sonuçlar OECD ortalamasının çok altındadır. Diğer taraf-

Balkanlar Eğitim Verileri (%)							
Ülke	Okul Öncesi		İlköğretim		İkincil Öğretim		Dev. Eğitim Harcamaları/ Top. Devlet Harc.
	Okullaşma Oranı	Öğrenci/ Öğr.	Okullaşma Oranı	Öğrenci/ Öğr.	Okullaşma Oranı	Öğrenci/ Öğr.	
Arnavutluk	81	18,5	95,5	18,9	85	14,3	12
Bosna-Hersek	13	14	97,5	16,8	/	10,6	/
Kosova	/	/	/	/	/	/	16
Makedonya	25	7,3	83,2	10,4	/	11	12

tan, Kosova ve Makedonya PISA endeksinde, bu sisteme tabi bütün ülkeler arasında, sırasıyla sondan üçüncü ve dördüncüdür.

Her ne kadar incelenen ülkelerde okullaşma oranları ve eğitime yapılan harcamaların toplam harcamalar içindeki payı AB oranları seviyesinde görünse de söz konusu ülkelerdeki eğitim kalitesi halen çok düşüktür. Bunun en net göstergesi ise uluslararası sınavlardaki başarı puanlarıdır. Ayrıca, bölgedeki aşırı milliyetçilik sorununu çözmek bir yana daha da derinleştiren mevcut sistemin köklü reformlara tabi tutulması gerektiği de muhakkaktır.

Bu sonuçlar ışığında daha iyi bir eğitim sistemi için cevaplanması gereken sorular şu şekilde sıralanabilir:

- Toplumlar arasında kökleri uzun bir geçmişe dayanan nefreti azaltmak için nasıl bir eğitim sistemi getirilmelidir?
- Bu sistemin uygulanması için alınacak önlemler neler olmalıdır?
- Ülkelerin eğitim sistemlerini belirlerken egemenliklerini başka ülkelere teslim etmelerinin önüne nasıl geçilebilir?

- Çocuklar ve gençler dışında, eğitimin önemi hakkında yetişkinleri bilinçlendirmek için neler yapılmalıdır?

Balkanlar'da Müslüman nüfusun eğitim alanında karşılaştığı sorunlar kadar olmasa da Avrupa'da da Müslümanlar eğitim alanında belli başlı sıkıntılar yaşamaktadır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ülkeleri, vasıfsız işçi gereksinimlerini karşılamak için gelişmekte olan ülkelere işçi talebinde bulunmuştur. Bu bağlamda Avrupa ülkelerine Müslüman ülkelere de göçler yaşanmış ve Avrupa'da yaşayan Müslümanların sayısı günden güne artmıştır.

Misafir işçilerin kısa sürede ailelerinin yanına geri dönecekleri varsayımında bulunan Avrupa devletleri, Müslümanların eğitimine yönelik politikalar geliştirmemiştir. Ancak zamanla misafir işçilerin geri dönmeyecekleri ve ailelerini de yanlarına aldıkları görüldüğünde, söz konusu ülkeler Müslümanların eğitimi konusunda birtakım adımlar atmak zorunda kalmıştır.

Avrupa ülkeleri tarafından geliştirilen eğitim politikalarının belirleyici en temel unsuru, söz konusu ülkenin din-devlet anlayışıdır. Örneğin,

Fransa gibi katı kilise-devlet ayrımını benimsemiş ülkelerde Müslüman çocukların dinî eğitimlerini de alabilecekleri Müslüman okullarına neredeyse hiç destek verilmemektedir. Diğer taraftan devlet kilisesine sahip olan İngiltere’de yahut birçok dinî cemaati tanıyan Hollanda’da, Müslümanların açtıkları okullara diğer ülkelere kıyasla daha olumlu yaklaşmaktadır.

Avrupa’da yerleşik olarak yaşayan Müslümanların yanı sıra, özellikle son yıllarda Suriye’deki savaştan kaçanlar başta olmak üzere, çok sayıda

Müslüman mülteci bulunmaktadır. Ancak ne yazık ki Avrupa ülkeleri, değil bu insanların eğitimi için politikalar geliştirmek canları pahasına kendilerine sığınanları dahi kabul etmemek için her türlü çağdışı adımı atmaktadır. Özetle Avrupa devletlerinin sadece mültecilerin eğitimi konusunda değil, kendi toplumlarının eğitimi konusunda da yeterli olmadıkları görülmektedir. Zira yaşananlar, Batılı eğitim uygulamalarının bireylere sağduyu ve hoşgörü konusunda gerekli anlayışı kazandırmadığını ortaya koymaktadır.

Sonnotlar

- ¹ Işıl Oral ve Eileen J. McGivney, *Türkiye Eğitim Sisteminde Eşitlik ve Akademik Başarı Araştırma Raporu ve Analizi*, İstanbul, ERG, Mayıs 2014, s. 9.
- ² Hakan Yılmaz, “Türk Eğitim Sisteminde Trafik Eğitiminin Yeri ve Yapılması Gerekenler”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2014, s. 12.
- ³ Yener Özen, “Algın Öğrenme Teorisi Yaşam Boyu Değişerek ve Gelişerek Öğrenme (Öğrenmeye Sosyal Psikolojik Bir Bakış)”, *Dicle Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 3, S. 6, 2011, s. 2.
- ⁴ *Türkiye’de Yaygın Eğitim*, ISQ ve T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 2013.
- ⁵ James S. O’Donnell, “A Coming of Age Albania Under Enver Hocha”, *East European Monographs*, No. DXVII, Boulder, USA, 1999, s. 111.
- ⁶ O’Donnell, ss. 112-113.
- ⁷ *Strategy on Pre-University Education Development 2014-2020*, Tirana, Ministry of Education and Sports of Albania, 2014, s. 4.
- ⁸ *Strategy on Pre-University Education Development 2014-2020*, s. 13.
- ⁹ Avrupa Kredi Transfer Sistemi (ECTS); öğrencilerin hareketliliğini kolaylaştırmak ve yurt dışında eğitim alan öğrencilerin aldıkları eğitimin denkliğini garanti altına almak için AB tarafından geliştirilen bir sistemdir.
- ¹⁰ Arnavutluk İstatistik Kurumu Veri Tabanı, http://databaza.instat.gov.al/pxweb/sq/DST/START__ED/ (15 Mart 2017).
- ¹¹ *Pre-University Education in Albania*, Public Relations Department, <http://www.euraxess.al/documents/PreUniversityEducationAlbania.pdf> (21 Mart 2017) s. 5.
- ¹² Arnavutluk İstatistik Kurumu Veri Tabanı.
- ¹³ *Pre-University Education in Albania*, ss. 8-9.
- ¹⁴ “Overview of the Higher Education Systems in the Tempus Partner Countries Western Balkans”, European Commission TEMPUS, Issue 06, April 2011, s. 12.
- ¹⁵ Dünya Bankası Veri Tabanı, <https://data.worldbank.org/> (18 Mart 2017).
- ¹⁶ Dünya Bankası Veri Tabanı.
- ¹⁷ *Raport Publik Mbi Arritjet e Nxënësve*, Tiranë, Ministria e Arsimit dhe Sportit, 2014.
- ¹⁸ PISA 2015 *Results in Focus*, OECD, 2016, s. 5.
- ¹⁹ *Pre-University Education in Albania*, s. 2.
- ²⁰ Dünya Bankası Veri Tabanı; Avrupa İstatistik Ofisi Veri Tabanı, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (24 Mart 2017).
- ²¹ John Gergeoff, *The Educational System of Yugoslavia*, United States Department of Education, Washington, 1982.
- ²² Glenn E. Curtis, *Yugoslavia a Country Study*, Federal Research Division, Washington, 1990.
- ²³ Gergeoff, s. 5.
- ²⁴ Adila P. Kreso, “The War and Post-War Impact on the Educational System of Bosnia and Herzegovina”, *International Review of Education*, Vol. 54, No. 3/4, s. 357.
- ²⁵ Clare Magill, *Education and Fragility in Bosnia and Herzegovina*, International Institute for Educational Planning, Paris, France, UNESCO, 2010, s. 27.
- ²⁶ Magill, s. 27.
- ²⁷ Terence Clifford-Amos, *Teacher Education and Training in the Western Balkans, Report on: Bosnia and Herzegovina*, Poland, ICF, 2013, s. 10.
- ²⁸ Magill, s. 37.
- ²⁹ Vladimir Lasica et al., “Bosna Hersek ve Hırvatistan’da İslami Eğitim Araştırması”, *Balkanlarda Din Eğitimi DEM Raporu*, İstanbul, 2016, ss. 79-80.
- ³⁰ Clifford-Amos, s. 5.
- ³¹ Bosna-Hersek İstatistik Ajansı, <http://www.bhas.ba/?lang=en> (30 Mart 2017).
- ³² Bosna-Hersek İstatistik Ajansı.
- ³³ Bosna-Hersek İstatistik Ajansı.
- ³⁴ Okul sayısı ülkedeki görevlilerle yapılan görüşmeler neticesinde elde edilmiştir.
- ³⁵ Sırp-Hırvatça, tarihî Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin resmî dilidir.
- ³⁶ Curtis.
- ³⁷ *The History, Culture and Identify of Albanians in Kosovo*, Canda, Immigration and Refugee Board of Canada, 1997.
- ³⁸ *The History, Culture and Identify of Albanians in Kosovo*.
- ³⁹ Ian Bache and Andrew Taylor, “The Politics of Resistance: Reconstructing Higher Education in Kosovo”, *Journal of Public Policy*, Vol. 23, No. 3, 2003, s. 287.

- ⁴⁰ Marc Sommers and Peter Buckland, *Parallel Worlds Rebuilding the Education System in Kosovo*, Paris, France, UNESCO, 2004, s. 70.
- ⁴¹ “Review on Education in Kosovo”, http://eacea.ec.europa.eu/tempus/participating_countries/higher/kosovo.pdf
- ⁴² Sommers and Buckland, 70.
- ⁴³ The Law No 04/L-32 on Pre-university Education in Kosovo; The Law No 04/L-037 on Higher Education in the Republic Kosovo.
- ⁴⁴ *Statistics on Education in Kosovo 2001*, Prishtina, Statistical Office of Kosovo, 2001, s. 20.
- ⁴⁵ *Education Statistics 2008-2009*, Prishtina, Statistical Office of Kosovo, 2010; *Education Statistics in Kosovo 2015/2016*, Prishtina, Education Management Information System, 2016.
- ⁴⁶ The Law No 03/L-068 on Education in The Municipalities of The Republic of Kosovo.
- ⁴⁷ *Statistics on Education in Kosovo 2001*; *Education Statistics in Kosovo 2015/2016*.
- ⁴⁸ *Statistics on Education in Kosovo 2001*; *Education Statistics in Kosovo 2015/2016*.
- ⁴⁹ Administrative Instruction (Mest) No. 07/2016 Conditions and Criteria of Candidates Assessment of the Adults Education, Ministry of Education, Science & Technology.
- ⁵⁰ *Statistics on Education in Kosovo 2001*; *Education Statistics in Kosovo 2015/2016*.
- ⁵¹ *PISA 2015 Results in Focus*, OECD, 2016, s. 5.
- ⁵² Kosova Anayasası, Madde 8.
- ⁵³ Kosova Anayasası, Madde 39.
- ⁵⁴ Fahri Avdiya ve Riad Domazeti, “Kosova’da İslami Eğitim Araştırması”, *Balkanlarda Din Eğitimi DEM Raporu*, İstanbul, 2016, s. 45.
- ⁵⁵ Curtis.
- ⁵⁶ Curtis.
- ⁵⁷ Nedim Emin, “Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu”, *SETA Raporu*, Ankara, 2014, ss. 31-32.
- ⁵⁸ The Law No 103/0 8 on Primary Education.
- ⁵⁹ The Law No. 103/0 8 on Primary Education; The Law No. 145/015 on Secondary Education; The Law No. 35/08 on High Education.
- ⁶⁰ The Law No. 63/04 on Primary Education.
- ⁶¹ Makedonya İstatistik Ofisi, <http://www.stat.gov.mk/>
- ⁶² Makedonya İstatistik Ofisi.
- ⁶³ Makedonya İstatistik Ofisi.
- ⁶⁴ “Primary, lower secondary and upper secondary schools at the end of the school year 2015/2016”, State Statistical Office of Republic of Macedonia, News Release No. 2.1.17.05.
- ⁶⁵ Makedonya İstatistik Ofisi; “Primary, lower secondary and...”.
- ⁶⁶ Makedonya İstatistik Ofisi; “Enrolled students in higher schools and faculties in the Republic of Macedonia in the academic year 2015/2016 (first cycle of studies)”, State Statistical Office of Republic of Macedonia, News Release No. 2.1.16.27, s. 2.
- ⁶⁷ *PISA 2015 Results in Focus*, s. 5.
- ⁶⁸ Hatice Ayar, “Makedonya Cumhuriyeti’nde Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Din ve Ahlak Dersleri, (Ders Kitapları Değerlendirmesi)”, *II Uluslararası Öncü Öğretmenler Zirvesi*, Üsküp, 2016.
- ⁶⁹ Mumin Omerov ve Abdulnenteor Musliu, “Makedonya’da İslami Eğitim Araştırması”, *Balkanlarda Din Eğitimi DEM Raporu*, İstanbul, 2016.
- ⁷⁰ Houssain Kettani, *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, No. 2, 2010.
- ⁷¹ Open Society Institute, “Muslims in Europe”, A Report on 11 EU Cities, 2010, p. 92.
- ⁷² Kadir Canatan, *Avrupa’da Müslüman Azınlıklar, İstanbul: İnsan Yayınları*, 1995, ss. 200-203.
- ⁷³ Esat Altıntaş, “Batı Avrupa’da Özel Müslüman Okullarının Karşılaştıkları Sorunlar: İngiltere, Hollanda ve Fransa Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt. 12, No. 30, s. 74.
- ⁷⁴ Avrupa’da Hristiyanların eğitimde geçirdikleri süre 10,8; Hinduların 13,9; Yahudilerin ise 13,1 yıldır.
- ⁷⁵ Pew Research Center, “Religion and Education Around the World”, Dec. 13, 2016.
- ⁷⁶ Talip Küçükcan, “Avrupa, Müslümanlar ve İslamofobi” (2014), http://insamer.com/tr/avrupa-muslumanlar-ve-islamofobi_102.html
- ⁷⁷ Canatan, s. 221.
- ⁷⁸ UNHCR, “Missing Out Refugee Education in Crisis”, (2016), <http://www.unhcr.org/57d9d01d0>
- ⁷⁹ WEF, “Why refugee education is a problem-and six solutions”, <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/why-refugee-education-is-a-problem-and-six-solutions/>